म.ग्रं.सं., संग्रह शाखा, ठाणे.
विषय : निबंध
सं. क्र. : १८२८

REFBK-0017740

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
दा. क्र. १००४०
संदर्भ शाखा

श्रीनिवास खळे

एक संकलन

REFBK-0017740

पहिली आवृत्ती : २० जून १९७०

© १९७०, सौ. शुभा शेरे

किंमत आठ रुपये

संकलन : भा. ग. शेरे

वेष्टन व सजावट : पद्मा सहस्रबुद्धे

प्रकाशिका :
सौ. शुभा शेरे
३२ श्याम सदन,
जयप्रकाशनगर, रोड नं. ३
गोरेगाव (पूर्व), मुंबई ६३

मुद्रक :
वि. पु. भागवत
मौज प्रिंटिंग ब्यूरो
खटाववाडी, मुंबई ४

आभार

नव्या वर्षाच्या सुरवातीस मनात रुजलेली 'श्रीनिवास खळे' या ग्रंथाची कल्पना आज मूर्त होत आहे. या काळातील उत्साहाने भारलेले दिवस अद्याप ताजे आहेत. जुन्या व नव्या लाभलेल्या साऱ्या मित्रांच्या सदिच्छेच्या रेशमी धाग्यांचे बंध जडले आहेत.

मराठी सुगम संगीतात आपल्या वजनदार, गोड, अभिजात आणि अभिनव हाताळणीने श्री. श्रीनिवास खळे यांनी जी मोलाची भर घातली आहे तिचा धावता परिचय करून देणे हे या पुस्तकाचे उद्दिष्ट. खळ्यांच्या कलेप्रमाणेच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्याही विविध पैलूंचे दर्शन पुस्तकातील लिखाणातून आढळेल. सुगम संगीताचे तात्त्विक स्वरूप या पुस्तकात प्रा. अशोक रानडे यांनी संयोजिलेल्या चर्चेच्या रूपाने न्याहाळण्यात आले आहे. आणखी एक महत्त्वाचा विभाग म्हणजे खळ्यांनी सुरांत गुंफलेल्या दहा लोकप्रिय गाण्यांचे श्री. अनिल मोहिले यांनी करून दिलेले स्वरलेखन. गीते स्वतः गाणाऱ्या व वाजविणाऱ्या रसिकांना या विभागाचा विशेष उपयोग होईल, अशी खात्री वाटते.

या ग्रंथाच्या निर्मितीच्या संकल्पापासून प्रकाशनापर्यंत कितीतरी जणांचे सहकार्य लाभले. या संदर्भात श्रीमती लता मंगेशकर, श्री. पु. ल. देशपांडे, श्री. अशोक रानडे, श्री. मंगेश पाडगांवकर, श्रीमती शांता शेळके अशी किती नावे सांगावीत ? सौ. पद्मा सहस्रबुद्धे यांनी केलेली पुस्तकाची उत्कृष्ट सजावट, श्री. मुरली यांनी दिलेले खळे यांचे उत्तम छायाचित्र, श्री. मुकुंद सहस्रबुद्धे, श्री. अनिल मोहिल व श्री. वीरधवल करंगुटकर यांनी वेळीअवेळी केलेली मदत, श्री. राम पटवर्धन यांनी ग्रंथाचे संपादन व निर्मिती यांसाठी घेतलेले परिश्रम आणि मौज प्रिंटिंग ब्यूरोचे श्री. वि. पु. भागवत यांनी छपाईचे करून दिलेले सुबक काम ही सारी सारी ऋणे न फिटण्यासारखी आहेत. हे जडलेले ऋणानुबंध हीच आयुष्यभराची शिदोरी.

सदिच्छा	पु. ल. देशपांडे	१
निवेदन	भा. ग. शेरे	४
मनोगत	वसंत निनावे	५
सज्जन कलावंत	लता मंगेशकर	६
संगीतरचनेचा नवा अविष्कार	सुधीर फडके	१०
गाणारे हिरवे रावे	विजया राजाध्यक्ष	१५
नव्या वाटांच्या शोधात	हृदयनाथ मंगेशकर	१७
खळ्यांची खासियत	अनंत वि. बेडेकर	२०
‘एका तळ्या’तील ‘राजहंस’	अनिल मोहिले	२३
माझे स्वरधन	रतिलाल भावसार	२८
दिन प्रथम नवा	गंगाधर महांबरे	३०
अभिजात संगीताच्या रेशिमधारा	गोपाळ मयेकर	३२
तीन गीते	मधुकर सुळे	३४
नवे उन्मेष	उज्ज्वला वळसंगकर	३९

अनुक्रम

४१	विलास पाटणकर	स्वरसौरभ
४३	कमलिनी विजयकर	श्रीनिवास खळे रजनी–काही आठवणी
४७	शं. ना. नवरे	ओळख
५२	भा. ग. शेरे	वेगवेगळी फुले उमलली
५९	शांताराम रांगणेकर	भाई
६१	मीरा दाभोळकर	मामाचे घर
६३	वसुमती खळे	घरकूल
६६	अशोक रानडे आणि मंगेश पाडगांवकर	गीत आणि कविता
७५	अशोक रानडे आणि श्रीनिवास खळे	शब्द आणि स्वर
७७	सी. रामचंद्र	एका भाषणातील उतारा
८१	अनिल मोहिले	खळ्यांच्या दहा गीतरचना : संहिता आणि स्वरलेखन

सदिच्छा

आपल्या संगीतात रागप्रधान संगीत आणि शब्दप्रधान संगीत असे स्थूलमानाने दोन विभाग आहेत. रागप्रधान संगीतात रागाच्या विस्ताराला अधिक महत्त्व. आलापी, ताना, हरकती, गमके, इत्यादिकांनी रागाची निरनिराळी स्वरूपे गायक किंवा वादक दाखवीत असतात. शब्दप्रधान संगीतात पदाचा भाव सुरांत गुंफलेला असतो. इथे शब्दांचा सुरांच्या पंखांवरून प्रवास चाललेला असतो. लयीची वर्तुळे लहान असतात. कवींनी ज्या छंदात ते पद केलेले असते त्या छंदाशी आणि त्याला जे काही सांगायचे आहे त्या सांगण्याशी इमान ठेवून लयीची आणि सुरांची गती आखायची असते. स्वरविस्तार करताना मूळ शब्दापासून सुरांना फार दूर जाता येत नाही. रागप्रधान चिजेत चिजेच्या मुख्यार्थाला बाजूला ठेवण्याची मुभा असते. चिजेतले काव्य किंवा शब्दार्थ ह्यांकडे रसिकाचे लक्ष कमी असते. चिजेतली अक्षरे स्वरांना आधार देतात. म्हणूनच शब्दकोशात ज्यांचा अर्थ सापडत नाही अशा दिर्‌-तोम्‌-तननन वगैरे अक्षर-बंधांतून रचलेले 'तराणे' रागप्रधान संगीतात श्रोत्यांना आनंद देऊ शकतात. 'झनझनझनझन पायल बाजे' मध्ये 'झनझनझनझन पा—' एवढे म्हणून सम दाखवून पुन्हा सुरांच्या लीला केल्या म्हणून संगीताच्या दृष्टीने रसहानी होत नाही. स्वरांनी समेकडे कशी चतुर आणि मजेदार झेप घेतली ह्या कृतीचा आनंद श्रोते घेऊ शकतात. शब्दप्रधान संगीतात श्रवण प्रथमतः शब्दांच्या रोखाने जात असल्यामुळे शब्दार्थ, शब्दप्रकृती, भाषेचे व्यवहार, पदाची मूळ छंदयोजना, अर्थाचे रूढ संकेत अशा अनेक गोष्टींचा विचार करूनच त्या शब्दांना 'चाल' द्यावी लागते. स्वरयोजना वगैरे भारदस्त शब्दांपेक्षा 'चाल' हा साधा शब्दच मला अधिक समर्पक वाटतो. कारण 'चाल' म्हणजे केवळ स्वरयोजना नव्हे. त्यात ताल आणि लययोजनाही आली. इतकेच नव्हे तर त्या पदाचे 'चरित्र्य' त्या चालीत आले पाहिजे. माणसाची 'चाल' सुधारली किंवा बिघडली असे आपण म्हणतो, ते चारित्र्याच्या दृष्टीने. केवळ चमत्कृतिपूर्ण

पु. ल. देशपांडे

वाटणाऱ्या अनेक चालींनी पदाचे चारित्र्य बिघडवल्याची अनेक उदाहरणे रसिकांना ठाऊक असतीलच! आणि म्हणूनच पद, भावगीत किंवा कविता ह्यांच्या 'चाली' ठरवणाऱ्या संगीतदिग्दर्शकाला केवळ संगीताचे ज्ञान असून भागत नाही. ज्या भाषेतल्या गीताला तो चाल करतो त्या भाषेची म्हणजे पर्यायाने त्या संस्कृतीची त्याला उत्तम ओळख असावी लागते. तो स्वतः सुसंस्कृत, साहित्याचा प्रेमीही असावा लागतो. एखाद्या प्रेमगीतातून निर्माण होणारी प्रेयसीची मूर्ती ही कुठल्या संस्कारातली आहे, तिचा पिंड कुठल्या संस्कारावर पोसलेला असावा ह्याचे चित्र त्याच्या डोळ्यापुढे उभे राहावे लागते. ह्या साऱ्या संचिताच्या जोडीला त्याला निर्मितिक्षम अशी प्रतिभा लागते. मराठी गीतांना चाली करणारांना केवळ अभिजात हिंदुस्थानी संगीतच नव्हे तर लोकसंगीताची चांगली जाणकारी असायला हवी. तीच गोष्ट इतर भाषांची. चालीच्या सोयीसाठी शब्दांची आणि छंदाची ओढाताण करणारे संगीतदिग्दर्शक आपली संगीतातली चमत्कृतिपूर्वक निर्मिती करण्याची ताकद दाखवत असले तरी योग्य संस्काराचा अभावच दाखवतात.

असे सर्वांगाने तयार झालेले व्यक्तिमत्व असलेल्या —कै. गोविंदराव टेंबे, मास्टर कृष्णराव, श्री. केशवराव भोळे ह्यांच्या सारख्या जुन्या पिढीतल्या माणसांनी मराठी भावगीत, संगीत नाट्य, चित्रपट आणि ध्वनिमुद्रिका या क्षेत्रांत फार मोठे कार्य केलेले आहे. जी. एन. जोशी, ज्योत्स्नाबाई भोळे, गजाननराव वाटवे, माणिक वर्मा ह्यांसारख्या गायकगायकांनी ललित संगीताचे हे दालन समृद्ध केले आहे. गेल्या काही वर्षांत कविवर्य ग. दि. माडगूळकर आणि संगीतदिग्दर्शक सुधीर फडके ह्यांनी केलेले कार्य तर एक 'चमत्कार' मानावे इतके मोठे आहे. त्यांच्या मागून श्री. यशवन्त देव ह्यांनी ह्या निर्मितीला उत्तम प्रकारचा हातभार लावला. ह्या परंपरेतले दोन नवीन कलावंत म्हणजे श्रीनिवास खळे आणि हृदयनाथ मंगेशकर.

आज श्रीनिवास खळ्यांचे स्नेही त्यांच्या ललित संगीतातील कार्याचा गौरव करण्यासाठी एकत्र आले आहेत. श्री. खळ्यांचा आणि माझा गेल्या अनेक वर्षांचा परिचय आहे. नव्याजुन्याचा त्यांच्या प्रतिभेत अपूर्व संगम आहे. गीताच्या भावाला कुठेही न सोडता स्वरांनी ते श्रीमंत करण्याची त्यांची हातोटी विलक्षण लोभनीय आहे. त्यांच्या चालीतला नवेपणा त्यांचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व दाखवतोच, परंतु तो नवेपणा शब्दांचे संदर्भ सोडून केलेल्या सुरावटींनी अर्थाच्या चिंध्या उडवीत नाही. त्यांच्या चाली गोड आहेत पण गुळमट नाहीत. सुधीर फडके आणि श्रीनिवास खळे ह्यांच्यात मला एक मोठे साम्य वाटते. त्यांच्या चाली त्या गीताला कुलशील सोडून विहरायला लावत नाहीत. सुरावटीच्या मोहाने हा प्रमाद

अनेक बुद्धिवान संगीतनियोजकांकडून घडतो. लोकप्रियतेसाठी 'चालू फ्याशन्'कडे डोळा ठेवण्याची अनेकांची प्रवृत्ती आढळते. श्रीनिवास खळे हे तारतम्य कमालीच्या निष्ठेने संभाळतात. त्यांचे स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व जसे प्रसन्न आहे तशाच त्यांच्या चालीही प्रसन्न असतात. दुर्दैवाने कौटुंबिक जीवनात खळ्यांचा शारीरिक व्याधींनी सतत पाठलाग चालवला आहे. त्यांच्या चिमुकल्या कुटुंबात कोणी ना कोणीतरी औषध घेतलेच पाहिजे असा रिवाजच पडलेला दिसतो. स्वतः खळ्यांना तर नाना तऱ्हेच्या शारीरिक व्याधी सतत छळत असतात. त्यातून कलावंताच्या जीवनाचे सांगाती असणारे उपेक्षा, अर्थचिंता यासारखे शत्रू सज्ज असतातच. रेडियोवर असताना त्यांचा आणि माझा नेहमी संबंध येत असे. हा गुणी कलावंत त्या सरकारी दफ्तरात नवी नवी निर्मिती करण्यासाठी न गुंतवता गाणा-वाजवणारांच्या ध्वनिमुद्रणाची आणि हजेऱ्यांची 'टाइमटेबले' भरण्यात आणि 'कार्डे' खरडण्यात गुंतवलेला पाहून अतिशय दुःख होत असे. सरकारी कचेऱ्यांचे सारेच प्रेम 'कागदी' असते. तिथे श्रीनिवास खळ्यांच्या संगीत प्रतिभेची चाड कुणाला असणार ?

सुदैवाने आज 'हिज मास्टर्स व्हॉईस' कंपनीत खळ्यांना आपल्या आवडीचे काम करण्याची संधी आणि कलावंताला आवश्यक असणारी मुक्तता लाभली आहे. वास्तविक आमच्या शिक्षणखात्याने लहान मुलांच्या संगीतशिक्षणाची जबाबदारी श्रीनिवास खळे, हृदयनाथ मंगेशकर ह्यांसारख्या प्रतिभावान तरुणांवर सोपवली पाहिजे. आज महाराष्ट्रातील घराघरांतून खळ्यांच्या चाली गायल्या जात आहेत. शारीरिक व्याधींना न जुमानता त्यांनी संगीतनिर्मितीतून प्रतिभेची सुदृढता जपलेली आहे. अशा ह्या गुणी कलावंताच्या गौरवासाठी त्यांची तरुण स्नेही मंडळी एकत्र आली आहेत, त्यांत त्यांनी मलाही सहभागी केले हा मी माझा गौरवच मानतो. श्रीनिवास खळे आणि त्यांचे हृदयनाथ, लता मंगेशकर, आशा भोसले, अरुण आणि रवि दाते यांच्यासारखे स्नेही, एकत्र येऊन आमच्या संगीतात जी नव्या नव्या मोहक लेण्यांची भर घालीत आहेत, माडगूळकर, शांता शेळके आणि मंगेश पाडगांवकर ह्यांच्यासारखे प्रतिभाशाली कवी त्यांना ज्या उत्साहाने सहकार्य देत आहेत ते पाहिल्यावर आमचे मराठी संगीत साऱ्या विसंवादी, असंस्कृत आघातांपासून निश्चितपणानें स्वतःचे संरक्षण करून नव्या स्वरपुष्पांचे झेले श्रोत्यांपुढे आणीत जाईल याची मला खात्री आहे.

श्रीनिवास खळ्यांना उत्तम आयुरारोग्य लाभो, आर्थिक आणि मानसिक स्वास्थ्य लाभो अशी ह्या प्रसंगी मी सदिच्छा व्यक्त करतो आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातली प्रसन्नता अशीच कायमची टिकून राहो हा आशीर्वाद वयाच्या आणि प्रेमाच्या अधिकाराने देतो.

निवेदन

साधारण पाचसहा वर्षांपूर्वीची उन्हाळ्यातली एक संध्याकाळ. उत्साहाने भारलेला पार्ल्याचा टिळक हॉल. मुंबईतील प्रथितयश अशा सर्व संगीतरचनाकारांची उपस्थिती. सुगम संगीताच्या स्वरांनी भारलेला रसिक-वर्ग. अशा या सुरेल सायंकाळी एका प्रसन्न व्यक्तिमत्त्वाची ओळख होण्याचा योग. मग कालावधीने परिचयाचे दाट स्नेहांत रूपांतर. संगीताच्या सुरांनी भारलेल्या त्या व्यक्तिमत्त्वाकडे संगीतावरील अपार प्रेमापोटी वाहलेला जिव्हाळा. परत पुढची काळाची वाटचाल. आणि परत अशी पोवईच्या रम्य परिसरातील एक संध्याकाळ. जुन्या स्मृतींचा उजाळा. त्याचवेळी केलेला एक संकल्प. परत काळाची पुढे वाटचाल. आणि मग बऱ्याच वर्षांचे मनात बाळगलेले स्वप्न साकार स्वरूपात. झालेल्या संकल्पाला मित्रपरिवाराने दिलेला आकार. ऋणानुबंध—आणखी काय? विश्वाच्या पसाऱ्यात काही काळ एकत्र आल्याचा आनंद. आणि त्यातून अनंतकाळाला साथ देत राहणाऱ्या स्मृती.

भा. ग. शेरे

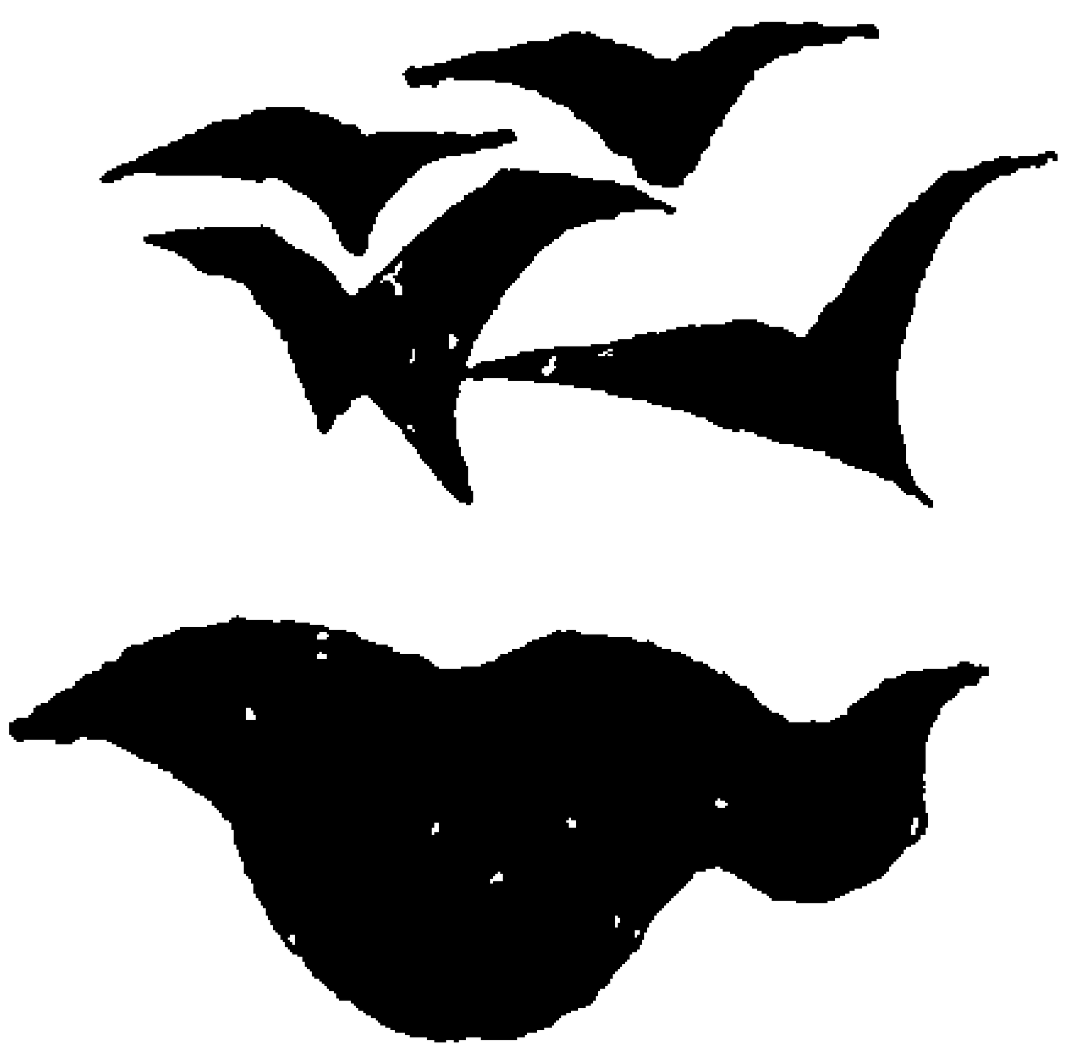

मनोगत

जमेल तितुके केले तरिही करणे उरले काही
नकोस येऊ मरणा अजुनी जगणे सरले नाही...

पुरे जाणितो कितीक आहे माझ्यामधले माझे
प्रवास चाले शिरी घेऊनी मित्रऋणांचे ओझे
पाठीवरचा हात वाढवी बळ थकलेल्या पायी...

रानोरानी भटकत फिरलो शोधित अक्षरगंध
काळोखातहि सुटला नाही अनोळखी हा छंद
माझ्यासाठी एक उर्मिला पीत वेदना राही...

बीजाचेही केले स्वागत तरू उद्याचा म्हणुनी
भाग्यवंत तो अभ्यागत हे येती ज्याच्या सदनी
बुरे न केले जरी कुणाचे भले जाहले नाही...

ऐकुनिया ही आजवरी जी गायिलीत मी गाणी
हसेल का जर कधीं कुणाच्या पापणीतले पाणी
सार्थकता स्वरयात्रेची या याहुन दुसरी नाही...

कुणि न गायिले असले गाईन जेव्हा केव्हा गीत
अखेरचे हे मूक होऊनी जावे तेव्हा ओठ
अमरगीत ते युगांतरीचे स्मारक माझे होई...

वसंत निनावे

सज्जन कलावंत

श्रीनिवास खळे यांचा आणि माझा परिचय गेल्या अनेक वर्षांचा असला तरी त्यांच्याबरोबर काम करण्याचा योग मात्र, का कोण जाणे, फार काळ आलाच नाही. अनेक वेळा खळ्यांनी माझ्याकडून गाणी घेण्याचा प्रयत्न केला. पण प्रत्येक खेपेला काही तरी अडचण येत गेली. हे असे इतक्या वेळा झाले की त्यातून गैरसमज देखील निर्माण झाला असता तर त्याबद्दल खळ्यांना दोष देता आला नसता. तसा गैरसमज खळ्यांनी करून घेतला नाही हे खरोखरी त्यांचे सौजन्य होय. अनेक वेळा मी खळ्यांचे गाणे गाण्याचे ठरवावे, तशी सारी सिद्धता व्हावी आणि शेवटी गाणे मात्र वेगळ्याच आर्टिस्टकडून घेतले जावे असे होई. कधी माझी प्रकृती बरी नसे. कधी ऐन वेळी दुसरेच काम निघे. कधी आणखी काही तरी होई. त्यांचे एक नंतर गाजलेले गाणे खळ्यांनी प्रथम माझ्याकडून घ्यायचे ठरविले होते. काव्य त्यांनी मला वाचून दाखविले होते. पण चित्रपटाच्या कामात मी इतकी गुंतले की अखेर ते गाणे काही माझ्याकडून झाले नाही. एकूण काय, आम्ही बरोबर काम करावे असा योगच निदान सुरवातीच्या काळात तरी आला नाही.

तो योग शेवटी आला 'जिव्हाळा' या चित्रपटाच्या वेळी. याही वेळी नेहमीच्याच अडचणी पुन्हा येऊ लागल्या. तेव्हा हृदयनाथने मला म्हटले, "दिदी, खळ्यांचे गाणे एकदा ऐक तरी. या खेपेला तरी त्यांचे गीत तू करच." मी खळ्यांची चाल ऐकली. "या चिमण्यांनो परत फिरा' या गीताला त्यांनी फारच गोड चाल दिली होती. संध्याकाळच्या कातरवेळेचे औदासिन्य, त्यावेळी आईच्या मनाला लागलेली हुरहूर आणि त्या हुरहुरीतून उमटलेली तिची व्याकूळ साद—हा गीताचा सारा आशय खळ्यांच्या चालीवरून समर्थपणे व्यक्त होत होता. चाल मला अतिशय आवडली आणि ते गीत मी गाईले. हे गीत झाल्यानंतर पुढच्या गीतांसाठीही खळे अनेकदा मजकडे आले. पण पुन्हा मी कामात गुंतले. इतर गाणी माझ्याकडून झाली नाहीत.

लता मंगेशकर

'जिव्हाळा' चित्रपटाच्या वेळी खळे मला म्हणाले, "दिदी, चित्रपटाच्या गाण्याचे न जमले तर राहू द्या. पण फार दिवसांची इच्छा आहे की माझे एक खाजगी रेकॉर्ड तुम्ही गावे. माझ्याकडे एक सुंदर गीत आहे. ते एकदा तुम्ही ऐका." आणि मग खळ्यांनी मंगेश पाडगांवकरांचे 'श्रावणात घन निळा बरसला रिमझिम रेशीम-धारा' हे गीत मला ऐकवले. पाडगांवकरांचे काव्य मला आवडले. खळ्यांनी गाण्याला बसवलेली चालही अतिशय गोड होती. मी ते गाणे गायचे ताबडतोब कबूल केले आणि त्याप्रमाणे 'हिज मास्टर्स व्हॉईस'मध्ये गाणे ध्वनिमुद्रित झाले.

मी गाणे प्रथम ध्वनिमुद्रित केले त्या दिवशी माझे काही तरी बिघडलेलेच असावे. खरे सांगायचे तर गाणे मनासारखे उतरले नव्हते. खळे काही बोलले नाहीत. चेहऱ्यावरही त्यांनी तसे काही दर्शवले नाही. गाणे बरे झाले नाही ते मला सांगणे कदाचित त्यांना अवघड वाटले असावे. पण मलाच गाणे बरे वाटले नाही. मग मी खळ्यांना म्हटले, "आपण हे गाणे रिटेक करूया." मी असे जेव्हा सुचवले तेव्हा खळे हळूच हसले. आणि म्हणाले, "हो, मला वाटते, तसे केले तर बरे होईल." त्यांच्या या सौम्य प्रतिक्रियेची मला मोठी गंमत वाटली. गाणे उत्कृष्ट व्हावे ही संगीतकाराची ओढ आणि माझ्या मनाला दुखवू नये ही सौजन्यभावना. खळ्यांच्या या दोन्ही स्वभावविशेषांचे मला त्यातून दर्शन घडले. मग आम्ही ते गाणे पुन्हा ध्वनिमुद्रित केले त्यावेळी खळ्यांना समाधान वाटले.

खळ्यांच्या बरोबर जरी मी मोजके काम केले असले तरी त्यांची गाणी मी गेली कित्येक वर्षे ऐकत आले आहे. आणि संगीतरचनेतील खळ्यांचे कसबही मला जाणवलेले आहे. 'शुक्रतारा मंद वारा' या गीताला खळ्यांनी दिलेली चाल मला फार आवडली होती. इतर संगीत दिग्दर्शकांपेक्षा खळ्यांचे वेगळेपण हे आहे की त्यांच्या चाली ऐकायला अतिशय गोड, सरळ, साध्या वाटल्या तरी गाणाराला त्या चालींच्या कठीणपणाची कल्पना आल्यावाचून राहात नाही. खळ्यांची गाणी तालाला अवघड असतात. प्रत्येक अंतऱ्यात चाल बदलण्याचे खळ्यांचे स्वतःचे असे एक खास तंत्र आहे 'या चिमण्यांनो परत फिरा' या चालीचे वैशिष्ट्य असे आहे की अस्ताई ज्या सुरात आहे तो सूर अंतऱ्याला साफ बदलतो !

खळ्यांच्या स्वररचनेत वैचित्र्य आहे, भावपूर्णता आहे, नवीनपणा आहे, खोलपणा आहे, आणि या साऱ्याला शास्त्रीय ज्ञानाची पक्की बैठक आहे. मुख्य म्हणजे त्यात कुणाचेही अनुकरण जाणवत नाही. जे आहे ते खळ्यांचे स्वतंत्र आणि अस्सल असे कलावैभव आहे. 'निळासावळा नाथ,' 'प्रिया तुज काय दिसे स्वप्नात', 'शुक्रतारा मंद वारा',

'झुळझुळता ये पहाटवारा' अशी कितीतरी सुरेख गाणी खळ्यांनी बांधली आहेत. त्यांच्या या सर्वच स्वररचना मी कुतुहलाने ऐकत आले आहे आणि त्या मला साऱ्या फार आवडलेल्या आहेत. लहान मुलांची जी गाणी खळ्यांनी केली आहेत त्यांत त्यांच्या कलेचा एक वेगळा अविष्कार पाहावयास मिळतो. 'एका तळ्यांत होती', 'गोरी गोरी पान', 'चंदाराणी, का ग दिसतेस थकल्यावाणी', 'आई आणखी बाबा यातुन कोण आवडे अधिक तुला' यासारख्या खळ्यांच्या गाण्यांचा या दृष्टीने मुद्दाम उल्लेख केला पाहिजे.

गीतांच्या चालीत इतके चापल्य दाखवणारे खळे स्वतः मात्र अतिशय शांत, सोशिक, सुस्वभावी आहेत. त्यांचे मन इतके हळवे आहे की कधी हा माणूस कुणाला शब्दाने देखील दुखवणार नाही. मनाने खळे जितके सज्जन आहेत तितकेच कामाला ते प्रामाणिक आहेत. अंगात ताप, घरात आजार, परिस्थिती अडचणीची. पण अशाही वेळी खळे कामाला आलेले मी पाहिले आहेत. तास न् तास जीव तोडून श्रम करीत असलेले मी बघितले आहेत. खळ्यांचा स्वभाव अबोल आहे. धंद्यातल्या स्पर्धेत हा कलाकार कधी पुढे येऊ शकला नाही. त्यासाठी हवा तो धूर्तपणाही त्यांच्या ठिकाणी नाही.

चित्रपटव्यवसायाचे स्वरूप बरेचसे अनिश्चित असते. गुणांची येथे नेहमी कदर होईलच असे नाही. धंद्यात तर पुष्कळदा असे होते की गुणापेक्षा अन्य काही कारणेच माणसाच्या यशाला, आर्थिक भरभराटीला साह्य करतात. खळे या व्यवसायात यावे तेवढे पुढे येऊ शकले नसले, तरीही त्यांच्या गीतांनी आपले असे स्वतंत्र वैशिष्ट्य केव्हाच प्रस्थापित केले आहे. रसिकांच्या मनांत 'श्रीनिवास खळे' या नावाला एक महत्त्वाचे व प्रेमाचे स्थान मिळाले आहे.

खळ्यांचा संसार अतिशय सुखी आहे. गेली अनेक वर्षे आजाराने पाठपुरावा चालवला आहे, पण या घरातले समाधान कधी कमी होत नाही. गृहिणीच्या मुखावरचे हसू मावळत नाही. खळ्यांच्या मुद्रेवर उदासीनतेचा लवलेश दिसत नाही. मध्यंतरी खळे फार आजारी होते. मी त्यांना भेटायला गेले. खळ्यांना डॉक्टरांनी बजावले होते, "बिछान्यावरून उठायचे नाही." पण मला पाहिल्यावर खळे एकदम बिछान्यावरून उठले. डॉक्टरांनी दिलेल्या सूचना ते पार विसरून गेले आणि त्यांचा आनंद त्यांच्या चेहऱ्यावर उमटला. मी दटावून त्यांना पुन्हा विश्रांती घ्यायला लावली. खळ्यांचे सुखी समाधानी घर पाहून कोणचेही मन प्रसन्न झाल्यावाचून रहाणार नाही. त्यांच्या दोन छोट्या मुली आहेत. मुलीही वडिलांच्या संगीताचा कलाप्रेमाचा वारसा घेऊन आल्या असाव्यात; कारण खळ्यांची थोरली मुलगी छान गाते.

यापुढे खळ्यांच्या कलागुणांचा चित्रपटसृष्टीला अधिक लाभ व्हावा. आजवर हुलकावणी देऊन गेलेले यश यापुढे तरी खळ्यांना भरपूर मिळावे. आणि अवश्य ते प्रकृतीचे स्वास्थ्य लाभून या प्रामाणिक, सज्जन कलावंताला आपली कलासाधना निर्वेधपणे करता यावी असे मला मनापासून वाटते.

संगीतरचनेचा नवा अविष्कार

ठराविक चाकोरीबाहेर जाऊन काही तरी नवीन करण्याची धडपड करणारी माणसे मला मनापासून आवडतात. गेली काही वर्षे काही नवीन संगीतकाराच्या संगीतरचना ऐकताना मी हा अनुभव सतत घेतो. जग पुढे चालले आहे, साचलेले पाणी आता तिथेच थांबायला तयार नाही याची जाणीव होते. पुनः-प्रत्ययाचा आनंद होतो. मी या व्यवसायात पाऊल टाकण्यापूर्वीच्या अथांग जलाशयाचा बांध फोडून त्याला वेगळा स्वतंत्र प्रवाह निर्माण करून देण्याचा प्रयत्न मीही केला आहे. त्या प्रवाहात लोक मनसोक्त डुंबले. त्या प्रवाहाचे अनुकरणही अनेकांनी केले. परंतु जग प्रगतिमान आहे. उत्तमातला उत्तम प्रवाह सुद्धा एकदा का कुठे अडकून पडला की त्यातील गतिमानता नष्ट होते. पुढे पर्याय दोनच उरतात. हळूहळू आटत सभोवतालचे वातावरण वैराण करीत नष्ट होणे किंवा अडथळा बाजूला करून पुन्हा दुप्पट वेगाने पुढे धाव घेणे. मराठी संगीताच्या सुदैवाने गेल्या पाचसात वर्षात काही नवीन रचनाकारांनी स्वतःच्या ताकदीने प्रवाहाची कोंडी फोडून त्याला नवीन गती प्राप्त करून दिली आहे. संगीतदिग्दर्शक श्रीनिवास खळे हे त्यांपैकीच एक आहेत. त्यांच्या कितीतरी स्वररचना मी थक्क होऊन ऐकल्या आहेत. अजून तशाच ऐकतो. स्वरांच्या संयोजनाचे किती तरी विविध, आकर्षक, वैचित्र्यपूर्ण आणि बुद्धिमान असे नवीन प्रकार असू शकतात याची जाणीव त्यांच्या रचना ऐकताना मला सतत होत असते. यांतले कितीतरी प्रकार मलाही कधी सुचले नाहीत. त्यांच्या चाली ऐकताना मला वाटते की यांना हे सुचले कसे असेल? यांच्यासारखी उत्तम बुद्धी परमेश्वराने मला का दिली नाही?

त्यांच्या काही चाली मी गायलो आहे. संगीतदिग्दर्शनाबरोबरच पार्श्वगायन हाही माझा व्यवसाय असल्यामुळे अनेकांची गाणी मी आजपर्यंत गायलो असलो तरी जी गाणी म्हणतानाच नव्हे तर शिकताना सुद्धा आनंद व्हावा अशा काही थोड्या गाण्यांमध्ये मी खळयांच्या गाण्यांची वरच्या श्रेणीत

सुधीर फडके

गणना करीन. त्यांची गाणी शिकत असताना मला सारखी एक गोष्ट पटते की हे येरा गब्बाळाचे काम नव्हे. खळ्यांचा आवाज काही चांगला आहे असे नाही, तरीही ते आपल्या चाली उत्तम तऱ्हेने म्हणून दाखवितात. त्यांच्याकडून चाल शिकणे हे बुद्धीला उत्तम खाद्य असते. अगदी बारीकसारीक जागा, स्वरांची आंदोलने, हेलकावे, मींड, लटके आघात, हलकेसे झोले, स्वर हळूच सोडणे, शब्दोच्चार हे सारे प्रकार ते उत्तम तऱ्हेने गळ्यातून काढू शकतात. एखादी जागा दोनचार वेळा सांगून न आली तर 'ठीक आहे, पुढे जाऊ या' असे म्हणायची त्यांना संवय नाही. ते तसे कधीच करणार नाहीत. त्यांना हवी असलेली प्रत्येक गोष्ट गाणाऱ्याच्या गळ्यातून हवी तशीच निघावी यावर त्यांचा कटाक्ष असतो. त्यांच्यातील हा गुण मला फार आवडतो. त्यांनी दिलेल्या काही संगीतरचनांच्या ध्वनिमुद्रिका मी मुद्दाम विकत घेतल्या आहेत. त्यांच्या (१) 'एका तळ्यात होती'; (२) गोरी गोरी पान'; (३) 'सहज सख्या एकटाच'; (४) 'देवा दया तुझी की'; (५) 'बोलून प्रेम बोल तू लाविलास छंद'; (६) 'शुक्रतारा मंद वारा'; (७) 'हात तुझा हातातुन धुंद ही हवा'; (८) 'झुळझुळता ये पहाटवारा'; (९) 'लळा जिव्हाळा शब्दच खोटे'; (१०) 'निळासावळा नाथ'; (११) 'श्रावणात घन निळा' या व इतर अनेक रचना मला आवडल्या आहेत.

सुरुवातीच्या त्यांच्या गाजलेल्या काही रचना पूर्वीच्या प्रवाहापेक्षा वेगळ्या आहेत. छान आहेत. मनाला आनंद देणाऱ्या आहेत. परंतु नंतरच्या काही रचना मात्र आनंदाबरोबरच आश्चर्याचा धक्का देणाऱ्या आहेत. आपल्या रचना लोकांना आवडतात याची जाणीव होते तेव्हा आणखी पुढे उडी घेण्याची उमेद निर्माण होते. अशा अवस्थेला श्री० खळे जेव्हा आले तेव्हा त्यांच्या कल्पकतेला आपल्या संगीतातले स्वर पुरे वाटेनासे झाले की काय असे मला वाटू लागले. भारतीय सुरावटीच्या दिमतीला पाश्चात्य सुरावटीची फलटण घेऊन त्या दोघांच्या संयोगाने काही चाकोरीबाहेरच्या रचना त्यांनी केल्या. गेल्या काही वर्षांपासून ही लाट सर्वत्रच जोरदार पसरत आहे. संगीताची भाषा ही स्वरांची भाषा असली आणि तिला कोणत्याही भाषाभेदाची मर्यादा नसली तरी प्रत्येक संगीतपद्धतीची काही विशिष्ट प्रकृती आहे हे लक्षात ठेवून कोणत्याही संगीतपद्धतींचा समन्वय झाला पाहिजे. परंतु काही वेळेला उंच भरारी मारणाऱ्या प्रतिभावंतांच्या रचनेमधून हा समन्वय नकळत सुटून जातो आणि मग बालकवींचा आनंद पाश्चिमात्य वेषभूषेत टॉक टॉक असा ताल धरून नाचतो किंवा 'दूर सूर चौघड्यात सनइ साद घाली'

या ओळीने सुरू होणाऱ्या गीताच्या प्रारंभी संपूर्ण पाश्चात्य सुरांच्या सजावटीने विणलेला असा एकादा संगीताचा तुकडा ऐकू येतो. असे होते तेव्हा थोडा धक्का बसतो. चाकोरी वेगळी असावी. स्वतंत्र असावी. प्रगतीसाठी ते आवश्यकच आहे. परंतु चाकोरीतून जाणारे चाक सहजपणे जाईल अशी ती असावी. एकादा धक्का अनपेक्षितपणे बसलाच तर तो हवाहवासा वाटणारा, सुखद असावा. चाक एकदम उसळून कुठे तरी भलतीकडे नेणारा नसावा.

गेल्या काही वर्षांत उदयाला आलेल्या नवीन रचनाकारांमध्ये बुद्धिकौशल्य निःसंशय असामान्य आहे. परंतु बुद्धी, भावना, अर्थपरिपोष आणि या सर्वांना साधणारी सुसंगती यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न मात्र त्यांच्या साऱ्याच रचनांमधून दिसून येतो असे नाही. पण तरीही एका गोष्टीचे समाधान आहे की तुंबलेल्या प्रवाहाला वाट मिळाली. नवीन प्रयोग करण्यासाठी आवश्यक तो अभ्यास, त्यासाठी लागणारी धडपड आणि सर्वात महत्त्वाची गोष्ट, तशी आकांक्षा, या साऱ्यांच्या रचनांमधून प्रतीत होते. माझ्या दृष्टीने आनंदाची गोष्ट अशी की खळ्यांसारखा प्रतिभावान रचनाकार या स्वरसमन्वयापासून फारसा दूर गेलेला नाही. काही थोडे अपवाद वगळल्यास त्यांच्या अनेक रचनांमध्ये नवीनतेबरोबरच सुसंगतीही उत्तम साधली आहे.

अशा बुद्धिमान संगीतकारासाठी खरे कार्यक्षेत्र चित्रपटव्यवसाय हेच आहे. चित्रपटनिर्मात्यांचे लक्ष अजून पूर्णपणे त्यांच्याकडे कसे जात नाही याचे मला आश्चर्य वाटते. वास्तविक चित्रपटव्यवसाय हा 'चलती का नाम गाडी' असा आहे. श्री० खळ्यांच्या चालींची गाडी तर घराघरांतून पोचली आहे. मग या चित्रपटनिर्मात्यांना आणखी हवे असते तरी काय? अनेक तऱ्हेने विचार करून सुद्धा हे कोडे मला फारसे उलगडलेले नाही. गेली वीसपंचवीस वर्षे राम कदम, डावजेकर, स्नेहल भाटकर, वसंत प्रभू, वसंत पवार, वसंत देसाई आणि इतर अनेक संगीतकारांनी आपल्या उत्तमोत्तम रचनांनी लोकांचे कान तृप्त केले आहेत. परंतु नियतीच्या नियमाप्रमाणे प्रत्येक गोष्टीच्या सुखद अस्तित्वाला काळाची मर्यादा असते. या लोकांनी निर्माण केलेला पण आता गती खुंटून कोंडीत सापडलेला प्रवाह फोडून काही नवे, जास्त आकर्षक, जास्त बुद्धिप्रधान असे संगीत सर्वांनाच हवे आहे. ही अपेक्षा पुष्कळशा प्रमाणात पूर्ण करू शकतील असे गेल्या पाचसात वर्षांत जे काही संगीतनियोजक निर्माण झाले आहेत त्यांत खळ्यांचे स्थान प्रथम पंक्तीत आहे. श्री० हृदयनाथ मंगेशकरासारख्या सतत नवनवीन, वैचित्र्यपूर्ण आणि बुद्धिवादी प्रयोग करणाऱ्या संगीतकाराला चित्रपटव्यवसायाने सुदैवाने आपलेसे करून घेतले आहे. त्यांच्याच तोडीचे इतर बुद्धिमान संगीतकार या व्यवसायापासून अद्याप

तरी बाजूलाच आहेत. हे पाहिल्यानंतर एक विचार सुचतो तो मोकळेपणाने सांगून टाकतो.

सर्वसामान्य माणसाला नाविन्याची कितीही ओढ असली तरी ते नाविन्य त्याच्या आटोक्यात येणारे, सहज आत्मसात करता येण्यासारखे असले तरच तो त्याच्या पाठीमागे लागतो आणि या गोष्टी नसतील तर तो त्या नवीन गोष्टींकडे अचंब्याने नुसते पाहात राहातो, कौतुक करतो, त्यांना जवळ मात्र करू शकत नाही. कोणताही प्रवाह, मग तो जुना असो अथवा नवा, जीवनप्रवाहामध्ये मिसळतो, त्याच्याशी एकरूप होतो तो समपातळीवर आल्यावरच. सुरुवातीला डोंगरकड्यावरून उड्या घेणाऱ्या, एकदम पलट्या घेऊन वाकडयातिकडया गमती करणाऱ्या, मध्येच खोलगट भागात शिरून भोवरे निर्माण करणाऱ्या अशा प्रवाहाकडे सर्वसामान्य माणूस आश्चर्याने, कौतुकाने पहात राहतो. काही तरी अगम्य, अघटित, तरीही सुंदर म्हणून मनातल्या मनात वाखाणणी करीत राहातो. त्या प्रवाहाजवळ मात्र जात नाही. प्रवाहाचा तो प्रकार त्याला झेपणारा नसतो. परंतु पुढे तो प्रवाह जेव्हा समपातळीवरून वाहू लागतो तेव्हा मात्र त्या प्रवाहामध्ये शिरण्याची, त्यात मनसोक्त डुंबण्याची ओढ सर्वसामान्य माणसाच्या मनात नकळत निर्माण होते. या प्रवाहाचे रूप त्याला हवेहवेसे वाटते. त्याबरोबर वाहत येणारी वाऱ्याची झुळूक त्याला सुखवते. त्याच्या सहजपणाशी तो आपोआप एकरूप होतो. नेमकी हीच गोष्ट चित्रपटसंगीत-रचनेविषयी आहे. आपण निर्माण करीत असलेली संगीतरचना अगदी अल्पसंख्येने असणाऱ्या जाणत्या व तज्ज्ञ लोकांच्या कौतुकाला पात्र होण्याबरोबरच सर्वसामान्यांच्या बुद्धीला पेलणारी असली पाहिजे य। महत्त्वाच्या गोष्टीकडे लक्ष देऊन संगीतरचना केली नाही तर आदर मिळतो, कौतुक मिळते पण जवळीक मिळतेच असे नाही.

श्रीनिवास खळ्यांसारख्या माझ्या प्रतिभासंपन्न कलावंत स्नेह्याने या क्षेत्रात यशस्वी व्हावे अशी माझी फार इच्छा आहे, म्हणूनच या गोष्टीकडे त्यांनी लक्ष द्यावे असे मला मनापासून वाटते. हा विचार त्यांना सुचला नसेलच असे नाही. कदाचित आपण निर्माण केलेल्या स्वर रचनेच्या सुंदर, आकर्षक, बुद्धिप्रधान अशा धुंद वलयांमध्ये ते इतके रममाण झाले असतील की त्यातून बाहेर पडण्याची कल्पना त्यांना मानवत नसेल. परंतु त्यांनी केवळ स्वतःपुरते पाहू नये. त्यांच्या बुद्धीचा, रचनाकौशल्याचा लाभ सर्वसामान्य माणसाला होऊ शकला पाहिजे. यासाठी आवश्यक असणारे मनःस्वास्थ्यही त्यांना मिळाले पाहिजे. दुर्दैवाने गेल्या काही वर्षांत त्यांच्या घरी सतत आजारपण चालू आहे. काही ना काही चिंता सतत भेडसावत असते. त्यांच्या हसऱ्या, आनंदी

आणि मनमोकळ्या चेहऱ्याकडे पाहून यापैकी कशाचीच कुणाला कल्पना येणार नाही. ते आपले दुःख आपण होऊन कधी कुणाला सांगणार नाहीत. अशी परिस्थिती सतत भोवताली असूनही त्यांनी निर्माण केलेल्या उत्तमोत्तम संगीतरचना ऐकल्या म्हणजे एक गोष्ट पटते की हा माणूस काही वेगळाच आहे. कोणतेही संकट त्यांच्या प्रतिभासंपन्न कलावंत मनाची एकाग्रता नष्ट करू शकत नाही. ज्या परमेश्वराने त्यांना ही शक्ती दिली त्यानेच, त्यांना, त्यांच्या साऱ्या कुटुंबीयांना दीर्घकाळ पूर्ण शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य द्यावे आणि या शक्तीच्या आधारावर त्यांनी निर्माण केलेल्या नव्या चाकोरीशी एकरूप होण्याची संधी सर्वसामान्य माणसाला द्यावी ही अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना.

गाणारे हिरवे रावे

मंगेश पाडगावकर यांच्या 'शुक्रतारा मंद वारा' या गीताला एक झपाटून टाकणारे वातावरण आहे. भोवती चांदणे ओथंबून आले आहे. वाहणारे, चमकणारे पाणी आहे, वाऱ्याची मंद, हलकी झुळूक आहे. मन मोहरते–आणि शरीरही. या धुंद क्षणी एकमेकांना खूप सांगावेसे वाटते, स्वप्नांनी थरथरणारी गाणी म्हणावीशी वाटतात. पण हा संवाद शब्दांत कसा करायचा?—हा अनुभव आहे स्वप्नाच्या, भासाच्या दुनियेतला—अवचितपणे वास्तवात उतरलेला. त्याच्यासाठी वेगळीच भाषा हवी—डोळ्यांची आणि स्पर्शाची. या गीतातील प्रेमिकांना ती गवसतेही.

> **आज तू डोळ्यांत माझ्या मिसळुनी डोळे पहा**
> **तू अशी जवळी रहा...**

—शब्द हवेत कशाला? शब्दांविना सांगता येते—शब्दांविना समजतेही. कारण अंतर्यामी सूर गवसलेला असतो. भारलेला सूर—जन्मोजन्म भारून टाकणारा सूर...हे त्या प्रेमिकांना उमगतेच. कवीलाही उमगते. मग गीतात फक्त त्या सुरांचे अस्तित्व उरते. एक विलक्षण सूर तुमच्या अस्तित्वात हलकेच विरून जाणारा—आणि त्या अस्तित्वाला एक नवा अर्थ देणारा...विलक्षण म्हणजे कसा? सांगता येणार नाही. तो श्रीनिवास खळ्यांना कळला हा एक चमत्कार आहे. हे किती अवघड आहे!—शब्दांचा हळुवारपणा सुरांत जपणे—तो सुरांत संक्रात होणे—आणि त्यामुळे मूळ शब्द अधिक समृद्ध, अधिक अर्थवाहक होणे! आपल्याकडे चांगली गीते दुर्मिळ नाहीत—पण त्यांना अस्सल, भावपूर्ण स्वरांचा साज मिळणे हे मात्र दुर्मिळ आहे. उत्तम गीत हे एखाद्या मूक वाद्यासारखे असते—बोरकरांच्या 'जपानी रमलाची रात्र' या कवितेतील त्या 'पियानो'सारखे—निजलेले, मनात स्पर्शसुखाच्या स्वप्नांचे झेले

विजया राजाध्यक्ष

गुंफणारे—आणि हा स्पर्श कोणाचा ?—स्वरांचा. तो होताच त्याच्या तारा 'झणाणल्या' पाहिजेत... त्यासाठी तो स्वर किती तरल हवा!—पाडगांवकरांनी एका अतर्क्य आशयाच्या मनोमय उच्चारांना कवितेत 'आनंदवनातील उनाड हिरवे रावे' म्हटले आहे. हे येतील, न येतीलही, कुणी सांगावे?—ते येतील की नाही हे जेवढे अनिश्चित, त्याहून, ते आल्यावर गातील की नाही हे ..'शुक्रतारा'मध्ये हे हिरवे रावे गातात—खळे त्यांना गायला लावतात. आणि या गाण्याचे स्वर फार कल्पक आहेत! सुरवातीला एक भारावलेला स्वर...भावना अनावर होतात—आणि तो चढत जातो...मध्येच थांबल्यासारखा होतो—कारण लाजऱ्या फुलाच्या अंतरीचा गंध त्याला कळलेला असतो...त्या स्पंदनाने तो थरथरत असतो...आणि शेवटी तर तो विरतोच. सूक्ष्म लयबद्ध आंदोलने. तालाचे कृत्रिम बंधन कुठे जाणवत नाही—शब्दांचे, ओळींचे नको तिथे तुकडे पडत नाहीत. सगळे सलग, एका अंतर्गत लयीने जुळून आलेले...!

—आणि हा चमत्कार खळ्यांकडून पुन्हापुन्हा घडला आहे. पाडगावकरांच्या 'भावनांचा तू भुकेला रे मुरारी' आणि 'श्रावणात घन निळा बरसला' या दोन गीतांना खळ्यांनी दिलेले संगीत येथे आठवते. 'भावनांचा तू भुकेला'ची लय किती संथ आहे! ती 'भावभोळी भक्ती' नितळपणे, शांतपणे आपल्याला कळते.—स्वरांचा, वाद्यांचा नसता गोंगाट नाही. 'श्रावणात घन निळा' या गीतातील सुरवातीची बासरी अशीच लक्षात राहते—एक सेन्शुअस वातावरण तिच्यामुळे तयार होते...त्या अनुभवातले अवचितपण, त्याने चढलेला आणि अंगांगातून रेंगाळणारा उन्माद हे सगळे त्या स्वरमेळातून उलगडत जाते ..

माझे शब्दांवर विलक्षण प्रेम आहे—आणि म्हणूनच शब्दांना इतक्या समजुतीने, आस्थेने, स्वरांतून गोंजारणाऱ्या खळ्यांबद्दल मला फार कुतूहल होते.—अजूनही आहे. माझ्या आणि त्यांच्या पाचसहाच भेटी झाल्या असतील—त्या प्रत्येक भेटीत ते फक्त गाण्याबद्दलच बोलले एवढे आठवते. नेहमीच त्या धुंदीत. जणू सुरांची फूलपाखरे आपल्याभोवती फडफडत आहेत असा भाव व्यक्त करणारा चेहरा...आणि वरकरणी बोलत असले तरी आत कुठेतरी त्या फुलपाखरांना स्पर्श करण्याचा प्रयत्न चालला आहे असे वाटते. असे हरवलेपण...असा उन्माद. कलावंताजवळ हे हवेच. दुसऱ्यांचे अस्तित्व भारून टाकणारे सूर त्याविना का सुचतात?—आणि अशा कलावंताची आणि आपली प्रत्यक्षात फारशी ओळख नसली तरी काय झाले?—एका वेगळ्या अर्थाने ती असतेच...स्वतःला सुचलेल्या स्वरांनी तो आपल्यालाही भारून, धुंदावून टाकतो तेव्हा तो जणू गतजन्माचीच ओळख सांगत असतो!

लता मंगेशकर आणि श्रीनिवास खळे

—'कोण आवडे अधिक तुला?'
खळे, उषा मंगेशकर व आशा भोसले

खळ्यांचे संगीत-साहाय्यक
अनिल मोहिले

'बोलकी बाहुली' चित्रपटाच्या वेळी
राम गबाले. ग. दि. माडगूळकर इत्यादींच्या
समवेत खळे (उजवीकडून पहिले)

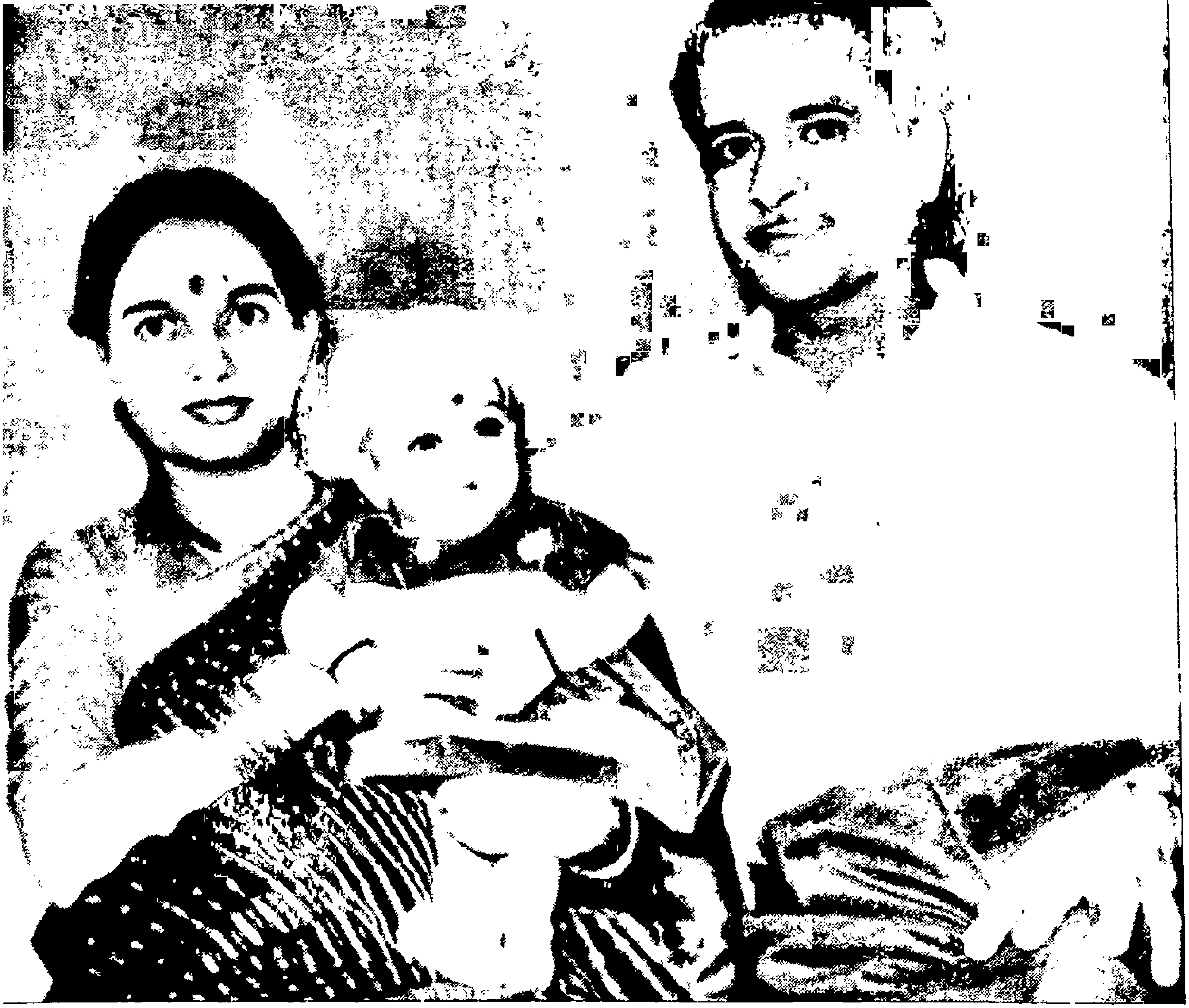

सौ. वसुमती खळे, शमा व श्री. खळे

शमा खळे

नव्या वाटांच्या शोधात

श्रीनिवास खळे यांची आणि माझी प्रथम भेट झाली ती एकोणीसशे सत्तावन्न-अठ्ठावन्नाच्या सुमाराला. तांबे कवींच्या 'तिन्ही सांजा सखे मिळाल्या' या सुप्रसिद्ध कवितेला मी चाल लावली होती. त्या गीताच्या रेकॉर्डिंगसाठी मी रेडिओवर गेलो होतो. खळे तेव्हा प्रथम मजकडे आले. मला भेटले. खळ्यांचे साधे, प्रसन्न, हसतमुख व्यक्तिमत्त्व प्रथमदर्शनीच मनावर एक ठसा उमटवून गेले. अल्पावधीतच आम्ही जुन्या परिचित मित्रांसारखे एकमेकांशी गप्पा मारू लागलो. त्या भेटीत झालेल्या ओळखीचे गेल्या बारा वर्षांत आता जीवश्चकंठश्च अशा स्नेहामध्ये पर्यवसान झाले आहे. एकाच व्यवसायामध्ये दोघेजण असूनही आमची निरोगी मैत्री राहिली आहे. ही अवघड गोष्ट घडून आली याचे श्रेय बहुतांशी खळ्यांच्या दिलदार, उमद्या स्वभावाला दिले पाहिजे.

श्रीनिवास खळ्यांचा आणि माझा परिचय होण्याच्या कितीतरी आधीपासून 'श्रीनिवास खळे' हे नाव मी ऐकून होतो. लक्ष वेधून घेईल अशी एकादी त्यांची रेकॉर्ड मात्र कधी माझ्या ऐकण्यात आली नव्हती. पण 'शुक्रतारा मंद वारा' हे कवी मंगेश पाडगावकर यांनी लिहिलेले आणि खळे यांनी स्वरबद्ध केलेले गीत मी ऐकले आणि श्रीनिवास खळे हा एक समर्थ संगीत दिग्दर्शक आहे, याची मला मनोमन साक्ष पटली. याच गीताच्या पाठीमागे असलेले 'हात तुझा हातातुन धुंद ही हवा' हे गीत ऐकून तर माझी खात्रीच झाली की हा फारच चांगला कलाकार आहे.

इतक्या सज्जन माणसाच्या आणि प्रतिभाशाली कलाकाराच्या मागे दुर्दैव हात धुवून लागावे ही किती दुःखाची गोष्ट. पण वस्तुस्थिती अशी आहे खरी. गेली अनेक वर्षे घरच्यांचे व स्वतःचे आजार काढता काढता, त्यांना तोंड देता देता खळे जिकीरीला आले आहेत. त्यामुळे शारीरिक आणि मानसिक दृष्ट्याही ते काहीसे खचल्यासारखे वाटतात. पण त्यांच्या कौटुंबिक जीवनातल्या या अधिव्याधींची खळ्यांच्या

हृदयनाथ मंगेशकर

कलाकृतींवर मात्र पुसटतीही छाया कुठे उमटलेली नाही. याची साक्ष म्हणजे खळ्यांनी स्वरबद्ध केलेले आणि अल्पावधीत अतिशय लोकप्रिय झालेले 'श्रावणात घन नीळा' हे त्यांचे गीत. कलाकाराचे व्यक्तिगत दुर्दैव त्याच्या कलेवर मात्र मात करू शकत नाही हे रसिकांचे केवढे भाग्य म्हणावयास हवे.

खळ्यांच्या संगीतयोजनेबद्दल मला नेहमीच कुतूहल वाटते. या क्षेत्रात त्यांनी केलेल्या विविध प्रयोगांकडे मी मोठ्या जिज्ञासेने पाहात आलो आहे. खळे आपल्या गीतांतून रागदारीची योजना कॉर्ड सिस्टिमने करतात. शास्त्रीय संगीतावर त्यांचे पूर्ण प्रभुत्व असल्यामुळे कॉर्ड सिस्टिम वापरून-देखील खळ्यांच्या गाण्यांवर पाश्चात्य संगीताची छटा उमटलेली कोठेही आढळून येत नाही. याचे अलिकडचे उत्तम उदाहरण म्हणजे 'या चिमण्यांनो परत फिरा' हे खळे यांनी स्वरबद्ध केलेले 'जिव्हाळा' चित्रपटातले गीत. खळ्यांना लयीची उत्तम जाण असल्यामुळे ससम आसम हे सगळे तालातले प्रकार ते अतिशय चांगल्या रीतीने हाताळतात. म्हणूनच त्यांचे गाणे गाताना ज्याला तालाची जाण कमी आहे असा गायक हमखास गोंधळून गेल्याखेरीज राहात नाही. समेवरून समेवर जाण्याची पद्धती आणि 'सा'वरून 'रे'वर जाण्याची पद्धती खळ्यांना मान्य नाही. ते सा-नंतर रे लावतील, तो कोमल निषादाचा आधार घेऊन. ते दीड मात्रेवरून उठून समेवर येतील. काही काही वेळा स्वतःच्या कल्पनेत खळे इतके रंगतात की गाण्याचा षड्जच वेगळा होतो. मग खळे भानावर येतात आणि बदललेल्या षड्जाला दुसऱ्या सुरांची जोड देऊन तो मूळ षड्जाशी ते उत्तम रीतीने सांधून घेतात.

प्रत्येक कलाकाराची प्रतिभा आपापले एक स्वतंत्र वैशिष्ट्य, अंगभूत वेगळेपण घेऊन अवतरत असते. काहींची झेप फुलपाखरासारखी अल्लद असते. काहींची झेप गरुडासारखी आक्रमक असते खळ्यांची प्रतीभा या दोहोंच्या वैशिष्ट्यांचा अभि-जात संगम साधणारी आहे. 'या चिमण्यांनो परत फिरा' 'श्रावणात घन निळा बरसला' इत्यादी त्यांची गीते त्यांच्या गरुडभरारीची साक्ष पटवतात तर 'एका तळ्यात होती', 'दादा मला एक वहिनी आण', 'निळासावळा नाथ' अशी त्यांची गीते फुलपाखराच्या मृदु नाजुक हालचालीचा प्रत्यय आणून देतात.

असा हा प्रतिभावंत कलाकार अतिशय अबोल आहे. फार हळवा, भावनाप्रधान आहे. आपल्या कलेशी तसाच आपल्या मित्रांशी अत्यंत प्रामाणिक, आहे. खळ्यांच्या भोळ्या स्वभावाचा फायदा घेणारे त्यांचे अनेक 'मित्र' मी पाहिले आहेत, तसेच त्यांच्यासाठी हळहळत बसणारे खळेही पण मी पाहिले आहेत. अशा गुणी माणसाची व्हावी तशी

कदर होत नाही या गोष्टीचा मला नेहमीच विषाद वाटतो. खळे इतके उत्तम संगीतरचनाकार आहेत, पण चित्रपटांतून संगीत देण्याची संधी त्यांना क्वचितच मिळते. हिंदी चित्रपटसृष्टी तर त्यांच्याकडे बघायलाच तयार नाही. महाराष्ट्रातले रसिक त्यांच्या गीतांचे काही प्रमाणात कौतुक करीत असले तरी तेही खळ्यांना प्रतिभासंपन्न संगीत-दिग्दर्शक मानायला तयार असलेले दिसत नाहीत.

या गोष्टीचे मला तरी एकच कारण दिसते. ते हे की खळे एका विशिष्ट चाकोरीतून कधीच जात नाहीत. कलेचा एकच एक विशिष्ट साचा करून ठेवणे हे नेहमीच कमी धोक्याचे असते. त्यामुळे लोकप्रियता अबाधित राहण्यास मदत होते. आणि लोकांची नाराजी स्वतःवर ओढवून घेण्याचे प्रसंग सहसा येत नाहीत. रसिकांनाही कुंपणच आवडते. बंध तोडणे ही गोष्ट त्यांना मान्य होत नाही. पण खरा कलाकार हा नेहमी 'ज्ञाताची कुंपणे' ओलांडून पलिकडचा अज्ञात प्रदेश धुंडाळण्याची खटपट करीत असतो. तो सदैव नव्या वाटा शोधीत असतो. नवे प्रयोग करीत असतो. या धडपडीत कधी उज्ज्वल यश त्याच्या पदरी पडते, तर कधी मोठे अपयशही त्याला स्वीकारावे लागते. पण तो या दोन्हींकडे स्थितप्रज्ञ वृत्तीने बघत असतो. कारण कलेच्या खऱ्या प्रगतीसाठी, खऱ्या विकासासाठी या यशापयशांचे सारखेच महत्त्व आहे हे त्याने मनोमन जाणलेले असते. अशा प्रयोगशील, नव्या वाटा धुंडाळणाऱ्या आणि नवे धोके पत्करणाऱ्या जिद्दीच्या कलाकारां-मध्ये श्रीनिवास खळे यांचा अनुक्रम फार वरचा आहे. म्हणूनच मी खळ्यांना फार मानतो. मित्र म्हणून मला त्यांच्याविषयी प्रेम वाटते. कलावंत म्हणून मला त्यांच्याविषयी आदर वाटतो. कलाक्षेत्रामध्ये खळे जेव्हा प्रगतीचे उंच शिखर गाठतील त्यावेळी त्यांना मिळणाऱ्या असंख्य टाळ्यांमध्ये एक टाळी माझी असेल.

खळ्यांची खासियत

माणसाच्या बोलण्याचालण्यात, वागण्यात त्याच्या स्वभावाचे प्रतिबिंब दिसते तसेच त्याच्या कलाविष्कारातही दिसते. श्रीनिवास खळे हे एक शांत, प्रसिद्धिपराङ्मुख आणि उमद्या स्वभावाचे गृहस्थ. त्यांचे माझे अनेक वेळा बोलणेबसणे झाले, त्यांच्याशी अनेक विषयांवर चर्चा झाल्या. पण वादविवादाच्या भरातही त्यांचा आवाज कधी चढलेला मला आढळत नाही. ठामपणे, पण अगदी नरम आवाजात ते आपला मुद्दा मांडतील. हा स्वभाव खळ्यांच्या संगीतरचनेत बरोबर दिसून येतो. त्यांच्या रचनेत कुठें 'लाउडनेस' दिसून येणार नाही; कुठेही भडकपणा आढळणार नाही.

खळ्यांनी दिलेल्या संगीताचा थोड्या बारकाईने अभ्यास केला तर खळ्यांची संवेदनाक्षमता सहज लक्षात येते. गीतातील भावना खळे अचूकपणे टिपतात आणि त्या भावनेला साजेल, तिला खुलवेल अशी सहजसुंदर चाल बांधतात. प्रणय, विरहाकुलता, शालीन शृंगार, प्रेमिकांचे स्वप्नरंजन अशा प्रकारच्या नाजूक भावनांच्या आविष्कारांत खळे खास खुलतात आणि गीतापेक्षाही कांकणभर जास्त नजाकतीच्या चाली त्यांच्या डोक्यातून निघतात.

चालींचे अर्ध्याहून अधिक यश त्यांचे तोंड आकर्षक बांधले जाण्यात असते. खळ्यांनी बांधलेल्या जवळजवळ प्रत्येक चालीचे तोंड असे आकर्षक जमलेले आहे. पण नुसते, चांगले तोंड जमून भागत नाही. अनेकदा असे होते की एकादी सुंदर धून सहजगत्या स्फुरते आणि ती गीताला चपखल बसते. मात्र इथून पुढे संगीतकाराची चिकाटी, त्याचे रचनाकौशल्य, त्याचे संगीताचे ज्ञान आणि त्याची प्रतिभा पणाला लागते. तयार झालेल्या तोंडाला शोभतील आणि गीतातील भावनांना अनुकूल होतील अशा अंतऱ्यांच्या चाली कराव्या लागतात. ही गोष्ट जमली नाही तर त्या चालीचा सारा तोलच बिघडून जातो. खळ्यांनी चाल बांधलेले कुठचेही गीत ऐकले तरी असा चालीचा तोल गेलेला कुठे आढळणार नाही.

अनंत वि. बेडेकर

१८८४८०

कोणतीही कलाकृती चांगली व्हायला एक टक्का प्रतिभा लागते आणि नव्व्याण्णव टक्के मेहेनत लागते अशा अर्थाची एक इंग्लिश म्हण आहे. ही मेहेनत म्हणजे नुसती हमाली नव्हे, तर प्रतिभेचा आविष्कार योग्य प्रकारे कसा होईल याचे ज्ञान आणि तो आविष्कार साधण्याचे मार्ग कोणते याचेही ज्ञान वापरून केलेली मेहेनत अभिप्रेत असते. प्रतिभेबरोबरच अशी जाणीवेने केलेली मेहेनत खळ्यांच्या संगीतरचनेत साफसाफ दिसून येते.

खळ्यांनी पाश्चात्य संगीताचा साक्षेपीपणे केलेला अभ्यास त्यांच्या रचनेत दिसतो, तसेच त्यांचे हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीताचे ज्ञानही दिसते. श्रीनिवास खळ्यांनी मरहूम फैय्याज खांसाहेबां-सारख्या उस्तादाकडून तालीम घेतलेली आहे ही गोष्ट क्वचितच कोणाला ठाऊक असेल. खास म्हणजे फैय्याजखांसाहेबांच्या गाण्यात जो एक दर्द होता तो खळ्यांनी भरपूर प्रमाणात आत्मसात केला आहे. या दोन्ही गोष्टींच्या जोडीला खळ्यांना असलेली वाद्यांची मर्मग्राही समज आहे. कोणते वाद्य कुठे आणि किती प्रमाणात वापरले असता शब्दांच्या आणि स्वरांच्या भावनांचा परिपोष जास्तीत जास्त होईल याची अचूक जाण खळ्यांना आहे. प्रतिभेच्या जोडीला ही सर्व जाणकारी आणि हवी तेवढी मेहेनत करण्याची असलेली तयारी या सर्वांमुळे खळ्यांची संगीतरचना सुंदर लागते, 'इम्मॅक्युलेट' वाटते.

खळ्यांच्या संगीतरचनेत प्रत्येक ठिकाणी खळे ओळखू येतात पण तीत तोचतोपणा वाटत नाही. सारख्या भावनांची दोन गीते ऐकली तरी त्यांच्या चालींच्या बंदिशी अगदी वेगळ्या तऱ्हेच्या असतात. आपल्या रचनेत अशी विविधता आणण्यासाठी खळ्यांनी सुरांचा उपयोग अनेक प्रकारांनी केला आहे. शास्त्रीय संगीतापासून स्पॅनिश, मेक्सिकन ढंगाचे संगीत, जानपदसंगीत, या साऱ्यांचा वापर केला आहे. परंतु हे सारे करतांना आपल्या रचनांचा डौल कुठे बिघडणार नाही, त्यात चमत्कारिकपणा, विक्षिप्तपणा येणार नाही अशी पूर्ण खबरदारी घेतली आहे. यातच खळ्यांची खरी निर्माणक्षमता आणि व्यासंगाची खोली समजते.

सुंदर, भावनानुकूल चाली बांधण्याइतकेच त्यांना साजेसे पार्श्वसंगीत बांधण्याकडे खळे कटाक्षाने लक्ष पुरवतात. खरे म्हणजे भावगीतांच्या पार्श्वसंगीतात खळ्यांनी एक नवीन आगळा ढंग आणला आहे असे म्हटले तरी चालेल. सर्व प्रकारच्या देशी परदेशी वाद्यांचा उपयोग खळे करतात पण तो काही विवक्षित परिणाम साधण्याचा हेतू मनात धरून. एखादे वाद्य आज लोकांपुढे आहे, मग वापरा ते!—असला प्रकार त्यात कुठे आढळत नाही.

अनंत वि. बेडेकर

सुरेख चाल बांधली, तिला शोभून दिसेल असे मनोहारी पार्श्वसंगीत तयार केले एवढे म्हटले म्हणजे खळ्यांच्या गुणवत्तेचे मूल्यमापन पूर्ण होत नाही. आपण चाली बांधलेली गीते खळे स्वतः काही गात नाहीत. गीतातील अर्थ, भावना उत्कटतेने व्यक्त होईल, आपली संगीतरचना मनाजोगी पेश केली जाईल अशा तऱ्हेने त्यांना ती दुसऱ्यांकडून गाववून घ्यायची असतात. हे साधण्यासाठी निराळ्या कौशल्याची, वेगळ्याच चतुराईची आवश्यकता असते. गीताच्या अर्थानुसार, भावानुसार शब्दांची फेक कशी करावी, कोणचे शब्द हळुवारपणे म्हणावे, कोणत्या शब्दांवर आघात करावा आणि तो किती प्रमाणात करावा, यतिभंगासारखे दोष कसे टाळावे, पार्श्वसंगीत आणि गाणे यांचा जोड बरोबर कसा साधावा असल्या प्रत्येक गोष्टींकडे खळ्यांचे बारकाईने लक्ष जाणवते.

लता मंगेशकरांपासून कुमुद भागवतांपर्यंत सर्व-तऱ्हेचे, कलाकार खळ्यांच्या दिग्दर्शनाखाली गायले आहेत. प्रत्येकाची गाण्याची, शब्दोच्चाराची शैली वेगळी असते, आवाजाचा गुणधर्म वेगळा असतो. ह्याचा सूक्ष्म अभ्यास करून त्या कलाकाराकडून जास्तीत जास्त परिणामकारकपणे गीत पेश करणे ही संगीतरचनाकार आणि संगीतदिग्दर्शक म्हणून खळ्यांची खासियत.

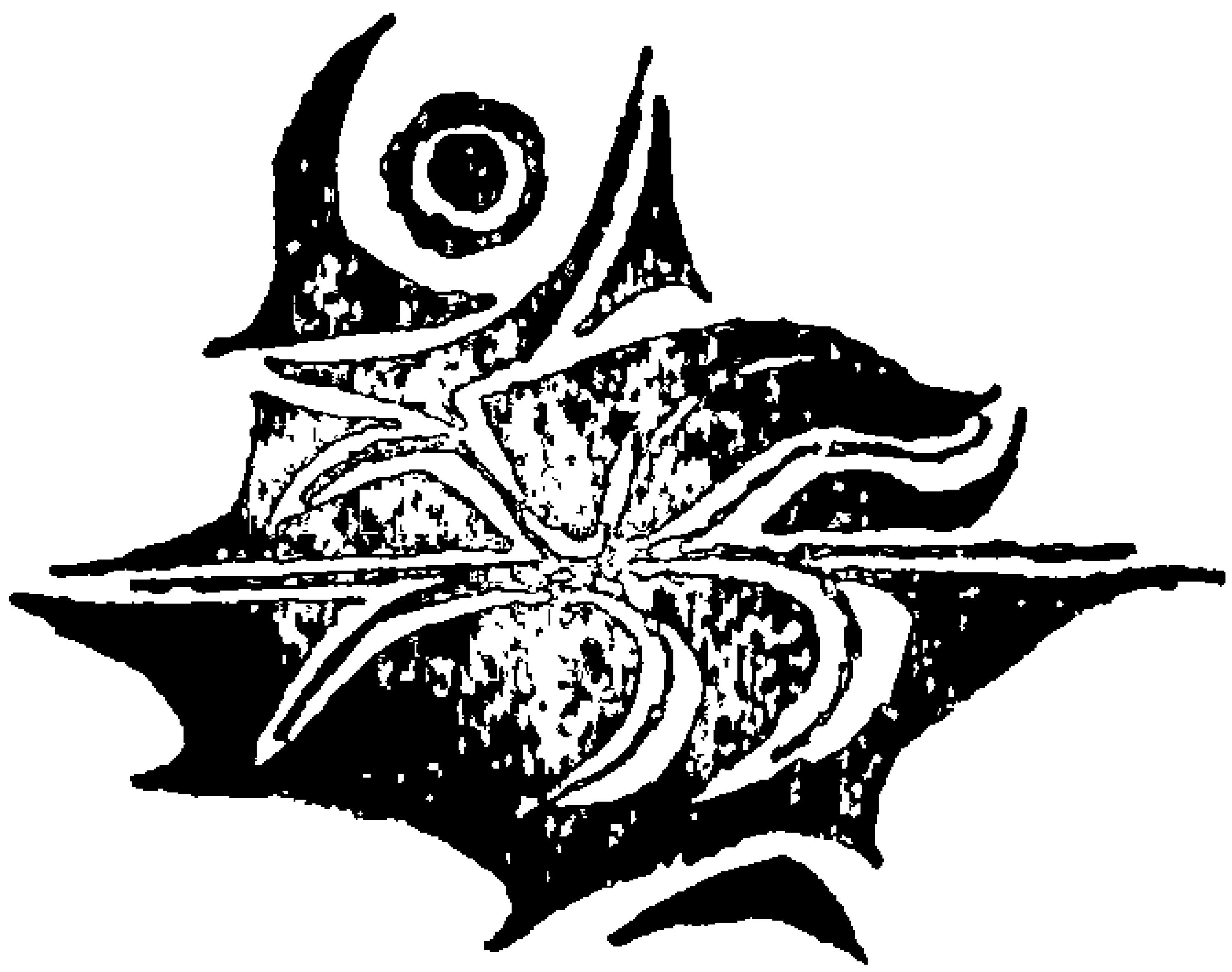

'एका तळ्यांतील 'राजहंस'

'बोलकी बाहुली' चित्रपटातील 'देवा दया तुझी' या गाण्याच्या रेकॉर्डिंगच्या वेळी माझी आणि श्रीनिवास खळे यांची पहिली भेट झाली. त्यापूर्वी माझा व त्यांचा परिचय नव्हता. फक्त एकमेकांना आम्ही नावाने, कलेने ओळखीत होतो. हे रेकॉर्डिंग झाले त्या वर्षी मी 'रुपारेल'मध्ये ज्यूनिअर बी. ए.-चा विद्यार्थी होतो. परंतु माझे सर्व लक्ष संगीताकडे असायचे. त्यातून १९५९ मध्ये मला राष्ट्रपतिपदक मिळाल्यानंतर आकाशवाणीवर मी व्हायोलिनवादक म्हणून काम करू लागलो. तिथे सुगम संगीत-विभागामध्ये काम करायला मिळाल्याने सुगम संगीताकडे मी आकर्षित झालो. हळूहळू सिनेसृष्टीतही प्रवेश करून घेता आला तर प्रयत्न करून पहावा अशी हौस निर्माण झाली. परंतु मला तिथल्या मोठ-मोठ्या वाद्यवृंदांमध्ये कोण सामील करून घेणार?

याच वेळी माझ्या कानावर आले की श्रीनिवास खळे यांचे 'बोलकी बाहुली' चित्रपटाचे काम सुरू आहे व मी लगेच त्यांना स्वतः अगदी मोकळेपणाने "मला तुमच्याकडे व्हायोलिन वाजविण्यास संधी द्यावी' असे विनंतीवजा साधे पोस्टकार्ड टाकले. आणि काय गंमत, वरील गाण्याच्या रेकॉर्डिंगच्या आदल्या दिवशी हा महान संगीतदिग्दर्शक माझ्या घरी स्वतः येऊन मला सांगून गेला, "उद्या सकाळी नऊ वाजता व्हायोलिन घेऊन मेहबूब स्टुडिओत ये." क्षणभर माझा स्वतःवर विश्वास बसेना. कारण अनेकांनी मला सिनेसृष्टीत तुझी डाळ शिजायची नाही असे सांगून निराश केले होते!

ही माझी आणि खळ्यांची पहिली भेट. माझ्या बाबतीत त्यांचे काहीसे प्रथमदर्शनी प्रेम जडल्या-सारखे वाटते. कारण त्या रेकॉर्डिंगपासून आजतागायत त्यांच्या सर्व रेकॉर्डिंग्जमध्ये मी विविध वाद्ये वाजवली आहेत. इतकेच नव्हे तर गेल्या तीनचार वर्षांत त्यांच्याबरोबर त्यांचा सहाय्यक म्हणून मी काम करीत आहे. माझ्यानंतर दोन वर्षांनी खळेसाहेबांना आकाशवाणीकडून संगीतदिग्दर्शक म्हणून

अनिल मोहिले

बोलाविण्यात आले. हा कलावंत हाडाने मानीच! स्वतःहून कुठे जाणार नाही, शब्द टाकणार नाही. हो ना करता करता खळेसाहेब आमच्याबरोबर आकाशवाणीवर आले. त्यामुळे मला मात्र खूपच फायदा झाला. मी नेहमी त्यांच्याबरोबर डग्गा घेऊन ठेका लावून स्टुडिओत बसायचो व ते नवीन-नवीन संगीतरचना तयार करायचे. त्यामुळे गाण्याला चाल लावणे म्हणजे काय दिव्य असते त्याचे प्रात्यक्षिकच पहायला मिळाले. ते एकेका गाण्याला चारचार सहासहा मुखडे (अस्थाई) बांधायचे. मी ते सर्व स्वरांकित करायचो. आणि मग ते मला विचारायचे, 'का रे बाबा, कुठला मुखडा ठेवू?" आता सर्वच मुखडे एकाहून एक सरस असल्यामुळे कुठला ठेवा म्हणून सांगायचे! मग गमतीत मी म्हणायचो, "तुम्ही चार निरनिराळ्या गाण्यांना हे मुखडे वाटून द्या किंवा तुम्हाला जे नको असतील ते मला देऊन टाका, म्हणजे मला माझी गाणी कंपोज करताना बरे होईल!" काही वेळा मात्र खळेसाहेबांनी फार त्रास दिला आहे! एखादे गाणे संपूर्ण कंपोज व्हायचे. मी त्याचे नोटेशन करून ठेवावे आणि मग दुसऱ्या दिवशी त्यानी सांगावे, "अनिल, अरे मला आणखी नवीन चाल काल्च्या गाण्याला सुचली आहे, बघ कशी वाटते ती.."

खळ्यांशी मी जसजसा जास्त निगडित होऊ लागलो तसतसे मला त्यांच्या संगीतकलेच्या वेगवेगळ्या पैलूंचे दर्शन घडू लागले. खळ्यांच्या बरोबर काम करीत असताना मी नोटेशन करण्यात बरीच प्रगती केली होती व मी हळूहळू ऑर्केस्ट्रेशनकडे वळू लागलो होतो. माझ्या नोटेशनवरील 'प्रभुत्वा'ची खरी कसोटी लागून मला अंतर्मुख होण्याची वेळ आली ती खळे यांनी जेव्हां मला प्रथम त्यांचा सहाय्यक म्हणून 'जिव्हाळा' या गुरुदत्त फिल्म्सच्या मराठी चित्रपटात काम करण्याची संधी दिली तेव्हा. या चित्रपटात एक सांजगीत आहे: 'या चिमण्यांनो परत फिरा रे घराकडे अपुल्या'. या सांजगीताची चाल खळ्यांनी बसविल्यावर एके दिवशी आम्ही त्याचे नोटेशन करायला म्हणून बसलो. या क्षणापर्यंत नोटेशन करण्याबद्दल मला जादा आत्मविश्वास होता. पण या गाण्याचे नोटेशन घ्यायला बसल्यावर मात्र झटकन् माझ्या लक्षांत आले की निदान खळ्यांच्या गाण्याचे नोटेशन करणे हे एक दिव्य आहे. एरवी कुठल्याही गाण्याचे दहा मिनिटांत नोटेशन करणारा मी या गाण्याचे वेळी अक्षरशः हतबुद्ध झालो. कारण या सांजगीताची सुरवात पूरिया धनाश्रीत आहे आणि अंतरा कुठे सुरू होतो ते सांगणे फारच कठीण गोष्ट आहे. अंतऱ्यापासून गाण्याचे स्केल बदलते व अस्थाई परत पूरिया धनाश्रीवर येतें त्यावेळी अगदी चक्राऊन

जायला होते. नोटेशन घेता घेता माझी त्यामुळे इतकी तारांबळ उडाली की शेवटी मी खळ्यांना जरा आस्ते कदम जायला सांगून अस्थाई व अंतऱ्याचे नोटेशन करताना 'ही पहिली नोट, ही दुसरी' असे एखाद्या नवशिक्याप्रमाणे शोधत शोधत नोटेशन करू लागलो. व शेवटी दोन तासांवर झगडून माझा ऑब्लिगेटो (संवादी स्वरमालिका) तयार झाला. एवढे सगळे केले तरी मी नक्की काय केले आहे याचा मला पत्ता लागेना. आणि सगळ्यांत शेवटी मला जेव्हा खळ्यांनी बातमी दिली की हे गाणे लताबाई गाणार आहेत, तेव्हा माझ्यासमोर लताबाई, मी तयार केलेली संवादी स्वरमालिका व त्याच्यामध्ये घुटमळणारा मी असे चित्र मला दिसू लागले. आणि शेवटी गाण्याच्या पहिल्या रिहर्सलच्या वेळी जेव्हा लताबाई मी तयार केलेली संवादी स्वरमालिका पसंत करून गेल्या, तेव्हा माझ्या जिवात जीव आला व त्याचे रेकॉर्डिंगच्या वेळी मी यथायोग्य संचालन करू शकलो. या गाण्याच्या मी केलेल्या संवादी स्वरमालिकेच्या लताबाईंनी केलेल्या प्रशंसेमुळे, श्री. हृदयनाथ मंगेशकरांच्या लोकप्रिय झालेल्या 'ये रे घना ये रे घना' या गीताचे हिंदीकरण करताना (याचे हिंदी भाषांतर 'ओ बावरी......' चित्रपट, 'प्रार्थना') मला त्याची संवादी स्वरमालिका करण्याची संधी मिळाली. हे सर्व विस्तारपूर्वक सांगितले ते या सगळ्या माझ्या यशाचे, कौतुकाचे श्रेय श्रीनिवास खळ्यांना देण्यासाठी. त्यांनी त्यांच्या 'जिव्हाळा' या चित्रपटात मला स्वतंत्र रीत्या ऑर्केस्ट्रेशन करण्याशी कामगिरी सोपविण्याचे धाडस केले, म्हणूनच मला पुढे जाता आले. या त्यांच्या साहसातून माझ्या हातून जे काही घडले व त्यामुळे माझ्या प्रगतीच्या वाटा खुल्या झाल्या. मी खळ्यांचे ऋण कसे फेडणार...!

गेल्या वर्षी कवी मंगेश पाडगांवकरांनी लिहिलेल्या व श्री. खळ्यांनी स्वरबद्ध केलेल्या 'श्रावणांत घन निळा बरसला' या गीताची लताबाईंची एक ध्वनिमुद्रिका महाराष्ट्रात घरोघरी लोकप्रिय झाली. या गीताची चाल खळ्यांना आकाशवाणीवर कामास असताना एके संध्याकाळी काम संपल्यावर सुचली. ती संध्याकाळ अद्याप स्मरणात आहे. या गीताचे चारी अंतरे वेगवेगळ्या स्केलमधले असून एकापेक्षा एक सरस आहेत. त्यांतला कुठला चांगला हे सांगणे कठीण आहे. गाण्यात गेयता, रंजकता, कल्पकता कशी असावी याचे हे गाणे एक अप्रतिम उदाहरण आहे.

गाण्यांना चाली लावण्याची खळ्यांची पद्धत देखील प्रशंसनीय आहे. ते गाण्याचा कुठल्यातरी एका स्केलमधे मुखडा बांधतील. तो कसा काय वाटतो याविषयी एकदोघांना विचारतील त्यावर त्यांचे मत अजमावतील. सर्व गाणे ते एकदम

करणार नाहीत. एकदा बांधलेला मुखडा पसंत पडेतो पुढे जाणार नाहीत. एखादा तयार केलेला मुखडा पसंत न पडला तर आतापर्यंत जे काही केले आहे ते सारे सारे विसरून परत खळे काहीतरी नवे शोधू पाहातील. स्वतःचे पूर्ण समाधान होईतो हा प्रयोग अखंड चालू राहील. इथे मला काही वेळा असे राहून राहून वाटते की असंतुष्टता हा एक गुण असावा.

काही वेळा रात्र रात्र बसूनही एखादे गाणे मनासारखे न झाले तरी खळे जिद्द सोडीत नाहीत. एकादा गुरुनाथ शेणई यांच्या 'तू अबोल होउन जवळी मजला ध्यावे' या गीताचे हिज मास्टर्स कंपनीत रेकॉर्डिंग करायचे होते. या गाण्याची चाल बसविल्यावर आम्ही रात्री दोघे चेंबूरला त्यांच्या घरी गाण्याचे नोटेशन व म्युझिक तयार करायला बसलो. रात्री बराच वेळपर्यंत बसून आम्ही ते काम संपविले पण खळे जरा नाराज दिसले. कारण मी त्यांना पाहिजे तसे 'इंटरल्यूड' संगीत तयार करू शकलो नव्हतो. त्यानंतर मी स्वतःहून त्यांना 'थोडा प्रयत्न करून पाहातो' असे म्हणालो. नंतर खळे जरा थकल्याने व झोप पण अनावर झाल्याने माझ्यावर पुढचे सर्व सोपवून झोपी गेले. नंतर पहाटे चार वाजेपर्यंत बसून मी परत झालेले सर्व बदलून नवीन संवादी स्वरमालिका तयार केली. डोळ्यांसमोर जिद्द खळ्यांचीच! मी तयार केलेली स्वरमालिका त्यांनी गाण्याच्या रेकॉर्डिंगच्या वेळीच ऐकली. व मग मात्र त्यांचा आनंद चेहऱ्यावर दिसताच माझे समाधान झाले. मी त्यांना हवे तसे म्यूझिक देऊ शकेन की नाही याबद्दल मी साशंक होतो; पण खळ्यांनी माझ्यावर टाकलेल्या विश्वासास तोड नाही.

श्रीनिवास खळ्यांची खाजगी बैठक—जीत ते त्यांच्या स्वतःच्या संगीतरचना म्हणून दाखवितात—' हा एक श्रवणीय कार्यक्रम असतो. अशा कार्यक्रमात खळ्यांना साथ करणे म्हणजे साथीदाराच्या सुरेल-पणाची कसोटी ठरते. कारण त्यांच्या बरोबर साथ करताना त्यांच्या स्वरांचा नाजुकपणा सांभाळत असताना ते केव्हा आडलयीत शिरतील, कुठे मधेच एखादी बारीक हरकत घेतील याकडे लक्ष ठेवणे म्हणजे तालावरची एक कसरत आहे. कधी कधी व्हायोलिनची साथ करीत असताना चुकून एखादी भलतीच जागा निघते तेव्हा त्यांचा 'हसरा नेत्रकटाक्ष' खूप सुनावून जातो. आणि नंतर त्यांनी वाजविण्यास दिलेल्या अवसरात जेव्हा आपण आपली चूक सुधारून बरोबर वाजवावे तेव्हा लगेच "ये बात!" अशी त्यांची हसरी दाद मोहरवून जाते. त्यांच्या गाण्यातील तालावरची कसरत सांभाळीत त्यांना साथ करताना ती डोळ्यात तेल घालून करण्यापेक्षा कानांत तेल घालून केली पाहिजे असे म्हणावेसे वाटते. हे सारे संगीताचे संस्कार त्यांनी माझ्यावर करून मला घडविले आहे.

खळ्यांची वैयक्तिक स्वभावाची बाजू संगीताच्या बाजूएवढीच भरभक्कम आहे. जर एका पारड्यात खळ्यांची संगीतकला ओतली व दुसऱ्यात त्यांचे स्वभावगुण टाकले तर दोन्ही पारडी समतोल राहतील. या माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या रेखा अगदी नीटस आहेत. हा माणूस जहाल तिखट खाणारा असूनही त्याचा स्वभाव गोड कसा हे एक कोडे आहे. या माणसाचा स्वतःच्या मनावर विलक्षण ताबा आहे. नाव, प्रसिद्धी, पैसा किंवा यश—कशानेच हा हुरळून जाणार नाही. सर्व प्रकारच्या मोहापासून हा मनुष्य दूर राहात आलेला आहे. या माणसाचा स्वभाव जेवढा हळवा तेवढेच विलक्षण मनोधैर्य त्यात समावलेले आहे. त्यांच्या घरातील कुटुंबीयांच्या आजारपणात; दैनंदिन जीवनातील दुःखद प्रसंगात मी त्यांच्या डोळ्यांत पाणी आलेले पाहिले आहे; तरी दुःखाने हा माणूस कधी नाउमेद झालेला मी पाहिला नाही. एके दिवशी कुर्ल्याला पोचायला उशीर झाला. शेवटची गाडी गेलेली, ना बस ना टॅक्सी असे असताना कुर्ला ते चेंबूर हे अंतर रात्री दोन वाजता चालत हा मनुष्य गेलेला आहे. गाण्याप्रमाणेच त्यांच्या स्वभावात विविध छटा मनमुराद सापडतात. स्वार्थ साधणे तर या माणसाला कधी साधले नाही व साधणार पण नाही. या माणसाचा स्वभाव 'अजातशत्रू'सारखा आहे आणि अपवाद म्हणून जर काही व्यक्तींनी त्यांच्याशी शत्रुत्वाचे नाते उभेच केले तर ते त्या व्यक्तींच्या स्वतःच्या स्वार्थामुळे. पण नाकासमोर जाणारा हा मनुष्य अशा बाबतीत लक्ष देत बसणार नाही. आपल्यापरीने होईल तेवढी कुणालाही मदत करणे हा या माणसाच्या मनाचा निसर्गदत्त धर्म आहे. त्यात तो कधीच कमी पडणार नाही. अरुण दाते, कुंदा बोकील, जयवंत कुलकर्णी हे सुगम संगीताच्या क्षितिजावरील लुकलुकणारे तारे सर्वस्वी श्रीनिवास खळ्यांनी निर्माण केले आहेत. साधेपणा हा तर या माणसाच्या रोमारोमांत भरला आहे. इथे फुका डामडौल नाही. या माणसाने माझ्यावर, सर्वांवर इतके प्रेम केलेय की त्याची मोजदाद करता येणार नाही. हा माणूस त्यांनी संगीतबद्ध केलेल्या 'एका तळ्यात होती' या गीतातील 'राजहंसा'-सारखा आहे!

माझे स्वरधन

१९६५ सालातील फेब्रुवारीचा पहिला आठवडा असेल. मला अचानक एक सरकारी पत्र आले. दिल्ली येथे सप्रू हाऊसमध्ये त्यावेळचे उपराष्ट्रपती झाकीर हुसेन यांच्या अध्यक्षतेखाली होणाऱ्या 'ग्लिम्प्सेस ऑफ इंडिया' या, कार्यक्रमात एक मराठी गीत गाण्यासाठी मला आमंत्रण आले होते, बऱ्याच ठिकाणांहून अनेक गायक या कार्यक्रमात भाग घेण्यासाठी निमंत्रित केले होते. कार्यक्रमात सर्व प्रांतीय भाषांत गाणी व्हायची होती. मराठी गीत मी एकटाच गाणार असल्यामुळे माझ्यावर मोठी जबाबदारी होती. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे चारपाच मिनिटांत वरील ठिकाणी श्रोतृवृंदावर कलावंताने छाप पाडणे सोपे नाही. त्यासाठी बराच विचार करणे आवश्यक होते. काय गायचे, कसे गायचे, अशा बऱ्याच गोष्टी ठरत नव्हत्या. शेवटी मी रेडियोवर गेलो आणि नेहमीप्रमाणे श्री. श्रीनिवास खळे यांना माझी विवंचना सांगितली व लगेच पुढे बोलून गेलो, "माझ्या मनातून आपण स्वरबद्ध केलेला माणिक प्रभूंचा 'दावा नयनी यशोदेचा सुकुमार' गावे असे आहे. आपल्याला काय वाटते?" श्री. खळ्यांनी लगेच रुकार दिला. माझ्या दृष्टीने या रुकाराला फार महत्त्व आजही आहे. कारण मी दिल्लीच्या त्या कार्यक्रमात म्हटलेला अभंग लोकांना अतिशय आवडला, त्याची चाल सर्वांना महिरून गेली, या सर्वांचे श्रेय मी श्री. खळ्यांना देतो.

ज्या ज्या वेळी माझ्यावर असे प्रसंग येत त्या त्या वेळी खळे यांनी सहज मला सांगावे, "अरे काळजी कशाला करता. तुम्ही सांगाल ते गाणे मी तुम्हाला बसवून देतो." आणि मग मी सांगावे व त्यांनी ते गाणे लगेच माझ्याकडून बसवून घ्यावे असे चाले. काही गाणी तर मी त्यांना न विचारताच रेडिओवरील रेकॉर्डिंगच्या वेळी गायली पण खळ्यांनी त्याबद्दल मला कधी चुकूनही विचारले नाही. उलट मलाच त्याबद्दल त्यांना न विचारता गायल्याबद्दल खंत वाटे.

रतिलाल भावसार

इतक्या वर्षांच्या त्यांच्या संगीतरचनांच्या ऐकून, गाऊन झालेल्या परिचयानंतरसुद्धा आजतागायत त्यांच्या संगीतरचनांबद्दलचे माझे कुतूहल आहे तसे कायम आहे. ज्या रचनेत शब्दांना स्वर किंवा स्वरांना शब्द ओढीत नाहीत तर शब्द, स्वर आणि लय या तिघांना बरोबर घेऊन ती गुंफत पुढे जाते, त्य त त्यांचे कौशल्य पणास लागलेले दिसते. त्यांची संगीत-रचना स्वतंत्र, भागळी अशी व टते. बहुतेक संगीतकार शब्द आणि स्वर यांचाच विचार करतात. त्या-बरोबरीने लयीचा विचार करीत नाहीत. गाण्याच्या एका ओळीत जितक्या आवर्तनाची ओळ असेल तितक्या वेळा समेचा आघात जाणवणे हे आपण नेहमी ऐकतोच; परंतु विशिष्ट एकाच ठिकाणी एका ओळीत तो ऐकला जावा हे एक वैशिष्ट्य खळ्यांच्या चालीत अनुभवास येते. या प्रकारच्या समेचे महत्त्व शास्त्रीय चिजेच्या अनवट प्रकारात प्रत्ययाला येते.

वरील गोष्ट रचनेत बेमालूमपणे बसविल्यामुळे गायकांना संपूर्ण ओळ म्हणेपर्यंत आपला लयीशी संबंध सुटला की काय असे वाटते. लय ज्याला कळते तो अलगदपणे समेवर येऊन सहज पोचतो. परंतु लयीचे सर्वसाधारणच ज्ञान असणारा गायक मात्र पहिल्या टप्प्यावरून सुटल्यावर समेचा दुसरा टप्पा गाठेपर्यंत कासावीस झालेला असतो. आणि सम जसजशी जवळ येऊ लागते तसतशी तो शब्दांची म्हणा किंवा स्वरांची घाई करून सम गाठण्याची धावपळ करतो. यात त्याला सम मिळते, पण तो शब्द किंवा स्वर घालवून बसतो. असा हा प्रकार आहे, म्हणून खळ्यांच्या चाली गायकांना गायला कठीण पण ऐकणारास भावपूर्ण वाटतात.

खळ्यांचा आणि माझा परिचय पंधरावीस वर्षांवरचा आहे. त्यांनी संगीत दिलेल्या पुष्कळशा संगीतिकांत मी गायलो आहे. त्यांची इतर पण बरीच गाणी मी गायली आहेत. त्यातून जास्तीत जास्त त्यांच्या संगीताचे माझ्या मनावर कळत न कळत खोल संस्कार झाले आहेत. या संस्कारांमुळेच शास्त्रीय गायनाइतकीच सुगम संगीताची आवड माझ्यात कायम आहे. गुरुशिष्यांच्या गंडाबंध-नाच्या सोहळ्याशिवाय स्नेहाच्या बंधनाने मला त्यांनी केव्हा शिष्य केले ते कळलेच नाही. त्यामुळे मला त्यांच्याकडून खूप शिकता आले. पण त्यांनी गुरुशिष्याची भावना कधीच मनात ठेवली नाही. ते केवळ मित्रत्वाच्या नात्यानेच वागत आले. अशा या संगीतकाराच्या जवळ घडण्याचे भाग्य मला लाभले यापरता मनाला दुसरा आनंद नाही

माझे स्वरधन

१९६५ सालातील फेब्रुवारीचा पहिला आठवडा असेल. मला अचानक एक सरकारी पत्र आले. दिल्ली येथे सप्रू हाऊसमध्ये त्यावेळचे उपराष्ट्रपती झाकीर हुसेन यांच्या अध्यक्षतेखाली होणाऱ्या 'ग्लिम्प्सेस ऑफ इंडिया' या, कार्यक्रमात एक मराठी गीत गाण्यासाठी मला आमंत्रण आले होते, बऱ्याच ठिकाणांहून अनेक गायक या कार्यक्रमात भाग घेण्यासाठी निमंत्रित केले होते. कार्यक्रमात सर्व प्रांतीय भाषांत गाणी व्हायची होती. मराठी गीत मी एकटाच गाणार असल्यामुळे माझ्यावर मोठी जबाबदारी होती. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे चारपाच मिनिटांत वरील ठिकाणी श्रोतृवृंदावर कलावंताने छाप पाडणे सोपे नाही. त्यासाठी बराच विचार करणे आवश्यक होते. काय गायचे, कसे गायचे, अशा बऱ्याच गोष्टी ठरत नव्हत्या. शेवटी मी रेडियोवर गेलो आणि नेहमीप्रमाणे श्री. श्रीनिवास खळे यांना माझी विवंचना सांगितली व लगेच पुढे बोलून गेलो, "माझ्या मनातून आपण स्वरबद्ध केलेला माणिक प्रभूंचा 'दावा नयनी यशोदेचा सुकुमार' गावे असे आहे. आपल्याला काय वाटते ?" श्री. खळ्यांनी लगेच रुकार दिला. माझ्या दृष्टीने या रुकाराला फार महत्त्व आजही आहे. कारण मी दिल्लीच्या त्या कार्यक्रमात म्हटलेला अभंग लोकांना अतिशय आवडला, त्याची चाल सर्वांना मोहिरून गेली, या सर्वांचे श्रेय मी श्री. खळ्यांना देतो.

ज्या ज्या वेळी माझ्यावर असे प्रसंग येत त्या त्या वेळी खळे यांनी सहज मला सांगावे, "अरे काळजी कशाला करता. तुम्ही सांगाल ते गाणे मी तुम्हाला बसवून देतो." आणि मग मी सांगावे व त्यांनी ते गाणे लगेच माझ्याकडून बसवून घ्यावे असे चाले. काही गाणी तर मी त्यांना न विचारताच रेडिओवरील रेकॉर्डिंगच्या वेळी गायली पण खळ्यांनी त्याबद्दल मला कधी चुकूनही विचारले नाही. उलट मलाच त्याबद्दल त्यांना न विचारता गायल्याबद्दल खंत वाटे.

रतिलाल भावसार

इतक्या वर्षांच्या त्यांच्या संगीतरचनांच्या ऐकून, गाऊन झालेल्या परिचयानंतरसुद्धा आजतागायत त्यांच्या संगीतरचनांबद्दलचे माझे कुतूहल आहे तसे कायम आहे. ज्या रचनेत शब्दांना स्वर किंवा स्वरांना शब्द ओढीत नाहीत तर शब्द, स्वर आणि लय या तिघांना बरोबर घेऊन ती गुंफत पुढे जाते, त्य त त्यांचे कौशल्य पणास लागलेले दिसते. त्यांची संगीत-रचना स्वतंत्र, आगळी अशी व.टते. बहुतेक संगीतकार शब्द आणि स्वर यांचाच विचार करतात. त्या-बरोबरीने लयीचा विचार करीत नाहीत. गाण्याच्या एका ओळीत जितक्या आवर्तनाची ओळ असेल तितक्या वेळा समेचा आघात जाणवणे हे आपण नेहमी ऐकतोच; परंतु विशिष्ट एकाच ठिकाणी एका ओळीत तो ऐकला जावा हे एक वैशिष्ट्य खळ्यांच्या चालीत अनुभवास येते. या प्रकारच्या समेचे महत्त्व शास्त्रीय चिजेच्या अनवट प्रकारात प्रत्ययाला येते.

वरील गोष्ट रचनेत बेमालूमपणे बसविल्यामुळे गायकांना संपूर्ण ओळ म्हणेपर्यंत आपला लयीशी संबंध सुटला की काय असे वाटते. लय ज्याला कळते तो अलगदपणे समेवर येऊन सहज पोचतो. परंतु लयीचे सर्वसाधारणच ज्ञान असणारा गायक मात्र पहिल्या टप्प्यावरून सुटल्यावर समेचा दुसरा टप्पा गाठेपर्यंत कासावीस झालेला असतो. आणि सम जसजशी जवळ येऊ लागते तसतशी तो शब्दांची म्हणा किंवा स्वरांची घाई करून सम गाठण्याची धावपळ करतो. यात त्याला सम मिळते, पण तो शब्द किंवा स्वर घालवून बसतो. असा हा प्रकार आहे, म्हणून खळ्यांच्या चाली गायकांना गायला कठीण पण ऐकणारास भावपूर्ण वाटतात.

खळ्यांचा आणि माझा परिचय पंधरावीस वर्षांवरचा आहे. त्यांनी संगीत दिलेल्या पुष्कळशा संगीतिकांत मी गायलो आहे. त्यांची इतर पण बरीच गाणी मी गायली आहेत. त्यातून जास्तीत जास्त त्यांच्या संगीताचे माझ्या मनावर कळत न कळत खोल संस्कार झाले आहेत. या संस्कारांमुळेच शास्त्रीय गायनाइतकीच सुगम संगीताची आवड माझ्यात कायम आहे. गुरुशिष्यांच्या गंडाबंध-नाच्या सोहळ्याशिवाय स्नेहाच्या बंधनाने मला त्यांनी केव्हा शिष्य केले ते कळलेच नाही. त्यामुळे मला त्यांच्याकडून खूप शिकता आले. पण त्यांनी गुरुशिष्याची भावना कधीच मनात ठेवली नाही. ते केवळ मित्रत्वाच्या नात्यानेच वागत आले. अशा या संगीतकाराच्या जवळ घडण्याचे भाग्य मला लाभले यापरता मनाला दुसरा आनंद नाही

दिन प्रथम नवा

१९५७।५८ मधली ही कथा. मी लिहिलेल्या एका श्रुतिकेचा चेक घेण्यासाठी मुंबईच्या ऑल इंडिया रेडियोच्या ड्यूटीरूममध्ये गेलो असताना कविवर्य राजा बढे यांनी नेहमीच्या पद्धतीनुसार माझा हात हातात घेत हसतमुखाने म्हटले, "हे तुमच्या 'दिन प्रथम'चे संगीतदिग्दर्शक श्रीनिवास खळे." पाडव्यावरील या गीताचे संगीत देणारे खळे तोपर्यंत माझ्या ओळखींचे होते, ते फक्त एक नवोदित आणि गुणी संगीतकार ह्या नात्याने. यावेळेपर्यंत त्यांच्या 'एका तळ्यांत होती' आणि 'ज्योत दिव्याची मंद तेवते' या स्वररचनांनी मला अक्षरशः झपाटले होते. पहिल्या भेटीतच ते मला म्हणाले, "तुमची आणखी काही गाणी दाखवा ना." त्यानंतर त्यांना मी कितीतरी गाणी दाखवली. त्यांना आवडलेल्या काही गीतांचे त्यांनी नभोवाणीवर आणि एच्. एम्. व्ही.मध्ये ध्वनिमुद्रण केले. माझ्या गाण्याची पहिली ध्वनिमुद्रिका काढण्याचे श्रेय दशरथ पुजारींना आहे. माझ्या कवितेवरील संगीतदिग्दर्शनातील संस्काराला यशवंत देव कारणीभूत आहेत, तर मला भावकवी म्हणून थोडीफार प्रतिष्ठा देण्यास श्रीनिवास खळे कारणीभूत आहेत. अरुण दाते, कुंदा बोकील यांच्या आजच्या लोकप्रियतेतही खळ्यांचा फार मोठा वाटा आहे. अर्थाच्या दृष्टीने फारशी चांगली नसलेली 'बोलून प्रेमबोल' सारखी काव्यरचना जेव्हा आवडल्याचे कुणी मला सांगतो तेव्हा मराठीतल्या या मदनमोहनाची गजल-तर्ज त्याला आवडली आहे हे मी माझ्या मनाशी जाणतो. किंबहुना गजल आणि शिशुगीते हे श्रीनिवास खळ्यांचे खास प्रांत आहेत. (माझे एक स्वप्न आहे. तांब्यांचे 'तुझ्या गळा माझ्या गळा' हे शिशुगीत खळ्यांनी दोन लहान मुलांच्या आवाजांत गाऊन घ्यावे. दादा चांदेकर आणि वसंत प्रभू हे दोघेही माझे आवडते संगीतकार; पण त्यांच्या चालीवर गायलेले हे शिशुगीत ऐकताना माझ्या डोळ्यांसमोर कधी ताई आणि भाऊ उभे राहिले नाहीत.)

गंगाधर महांबरे

श्रीनिवास खळे यांच्या संगीतावर बोलण्याचा मला अधिकार नाही. पण मी मुंबईत असताना मला त्यांचे संगीत खाजगी बैठकीत सर्वप्रथम ऐकण्याचा अधिकार किती तरी वेळा प्राप्त झाला होता. माझ्या स्वतःच्या गाण्याप्रमाणेच 'देवा दया तुझी की', 'शुक्रतारा मंद वारा,' इत्यादी गाणी मी सर्वप्रथम त्यांच्या तोंडून ऐकली आहेत. नेहमी हसतमुख असणारा हा प्राणी स्वतः गाणे म्हणताना आणि त्यांचे रेकॉर्डिंग करताना फार गंभीर असतो.

संगीतकार म्हणून खळे जसे मला प्रिय आहेत तसेच ते एक मित्र म्हणून मला अधिक जवळचे वाटतात. त्यांच्या चेंबूरच्या निवासस्थानी ते केव्हाही एकटे सापडण कठीण (मित्रांच्या गराड्यातून, संगीतदिग्दर्शकाच्या व्यवसायातून आणि प्रापंचिक धकाधकीच्या मामल्यातून ते संगीताची तर्ज केव्हा निर्माण करतात कुणाला ठाऊक). माझ्यावर त्यांचा फार लोभ. या लोभापायी मध्यंतरी मी पुण्याला 'महांबरे रजनी' नावाचा कार्यक्रम केला त्यात आपल्या गायकगायिकांसह ते सामील झाले, इतकेच नव्हे तर, आपला संगीतदिग्दर्शकाचा सन्माननीय उच्च दर्जा विसरून त्यांनी कित्येकांना हार्मोनियमची साथ केली. श्रीनिवास खळे यांच्याकडून उत्तरोत्तर उत्कृष्ट स्वररचनांची निर्मिती व्हावी हीच अपेक्षा. अलीकडे त्यांच्या स्वररचनेने नव्या वाटा शोधल्या आहेत आणि आता तर ते एच. एम. व्ही. सारख्या मातबर संस्थेत संगीतविभागाचे अधिकारी आहेत. प्रिय दोस्त, आगे बढो !

अभिजात संगीताच्या रेशिमधारा

काव्यात अभिप्रेत असलेला अर्थ नानातऱ्हेच्या स्वरालंकारांनी नटविणे हे अस्सल संगीतकाराचे काम असते आणि हे अर्थपूर्ण स्वरालंकार आपल्या सुरेल गळयातून रसिक श्रोत्यांपर्यंत पोचविणे हे कुशल गायकाचे काम असते. भावगीत, प्रणयगीत किंवा भक्तिगीत यांना चाल देणे हे येरा गबाळ्याचे काम नव्हे. शास्त्रीय संगीतात (ठुमरी प्रकार वगळता) चिजेच्या अर्थापेक्षा रागविस्तार महत्त्वाचा ठरावा असा एक अलिखित संकेत ठरून गेला आहे. परंतु भावगीतांना स्वरबद्ध करणाऱ्या संगीतकारावर दुहेरी जबाबदारी पडत असते. इथे मधुर स्वररचना तर हवीच पण त्याचबरोर गीताचा स्पष्ट अर्थ त्या गीतकाराच्या गर्भित भावनांसहित स्वरांच्या माध्यमातून प्रतीत करावयाचा असतो. म्हणजेच इथे अर्थानुकूल स्वरबद्धतेला फार महत्त्व असते. ही अवघड जबाबदारी यशस्वीपणे पेलणाऱ्या श्री. राम कदम, हृदयनाथ मंगेशकर, आनंदघन, सुधीर फडके यांसारख्या केवळ हाताच्या बोटांवर मोजता येण्याजोग्या विद्यमान संगीतकारांत श्री. श्रीनिवास खळे यांचे ठळक स्थान आहे.

गीताच्या गोड चालीचा गाभा शास्त्रीय संगीताचा असेल तर ती चाल रसिकांच्या हृदयात खोल जाऊन भिडते आणि ते गीत त्या विशिष्ट चालीत दीर्घकाल टिकून राहते. (इतर गीते कालाच्या ओघात वाहून जातात!) हिंदी चित्रपटक्षेत्रातील सुप्रसिद्ध संगीतकार श्री. नौशाद किंवा मदनमोहन यांचे संगीत लाभलेली चित्रपट-गीते सिनेरसिक अनेक वर्षांपर्यंत गुणगुणत असतात यामागील मर्म हेच आहे. श्री. खळे यांनी हे मर्म चांगल्या तऱ्हेने ओळखले आहे, असे त्यांच्या स्वररचनेवरून दृष्टोत्पत्तीस येते.

आपल्या विशिष्ट चालीच्या गीतासाठी विशिष्ट गायक-गायिका निवडण्यामागे खळ्यांची योजकता दिसून येते. याबाबतीत त्यांच्या काही गीतांचा आणि गायक-गायिकांचा नामनिर्देश करावयाचा झाला तर त्यांनी संगीतबद्ध केलेल्या 'जिव्हाळा' या चित्रपटाकडे अंगुलिनिर्देश करता येईल. या

गोपाळ मयेकर

चित्रपटातल्या मधुर चालीतील गीते श्रोते केव्हाच विसरू शकणार नाहीत! यातील 'या चिमण्यांनो, परत फिरा रे' हे आर्त स्वरातील लता मंगेशकरने गायिलेले गीत केवळ त्या स्वरलतेनेच म्हणावे; इतर कुणाचे हे काम नव्हे! त्याचप्रमाणे 'लळा जिव्हाळा शब्दच खोटे कुणी कुणाचे नाही' हे गीत सुधीरांच्याएवढे अर्थपूर्ण रीतीने कोणी बरे गाऊन दाखविले असते? स्वरांवरचा ताबा कायम ठेवून त्यांच्याशी अल्लडपणे खेळत खेळत आशा भोसले यांनी म्हटलेल्या 'प्रिया तुज काय दिसे स्वप्नात' या मधुर गीतांतील स्वरांची कसरत दाखवायला तिथे विद्युल्लतेच्या चपळाईने गळा फिरवणारी आशा भोसलेच हवी!

'श्रावणात घन निळा बरसला रिमझिम रेशिम-धारा' या कवि पाडगावकरांच्या गीताची अतिशय अवघड पण अत्यंत मधुर अशी स्वररचना ऐकून असे म्हणावेसे वाटते की या गीतामधून श्री. खळे यांनी अभिजात भारतीय संगीताचे मूळ सुंदर स्वरूप आणि या अभिजात संगीतातील सूक्ष्म स्थळे यांचे मोठ्या कुशलतेने दर्शन घडविले आहे. श्री. खळे एक डोळस आणि अत्यंत बुद्धिमान संगीतकार असल्याचे हे प्रतीक होय.

तीन गीते

श्री. खळे ह्यांची गीते आकाशवाणीवर किंवा ध्वनिमुद्रिकांच्या रूपाने लोकप्रिय झालेली असली तरी त्यांना मात्र म्हणावी तशी लोकप्रियता मिळालेली नाही. माझ्यामते त्याला कारण त्यांचा भिडस्त स्वभाव. स्वतःच्या गुणवत्तेची जाणीव आपण होऊन कुणालाही द्यावयाची नाही अशी त्यांची वृत्ती. दुसऱ्याने आपल्या कलेसंबंधी पाहिजे तर बोलावे; आपणच काय बोलायचे ही प्रवृत्ती. त्यांना मी कधीही आत्मप्रौढी मारताना पाहिले नाही किंवा दुसऱ्या कलावंताविषयी अनादराने बोलताना ऐकले नाही. ही एक वृत्ती आहे. प्रत्यक्षात आपली गुणवत्ता निःसंशय अधिक असताना अनासक्त वृत्तीने दुसऱ्याच्या गुणांकडे पाहाणे ही एक साधना आहे! त्यातच त्यांच्या प्रसन्नवृत्तीचे गुपित असावे असा माझा अंदाज आहे! क्षुद्र हेवेदावे करायला त्यांना फुरसत कुठे आहे?' नवीन नवीन चाली धुंडण्यासाठी, नवीन प्रयोग करण्यासाठीच जसे काही ते जन्माला आले आहेत. त्यांनी गीतांना दिलेल्या चालीत किती विविधता आहे! आपण गीतांचा जेव्हां आस्वाद घेतो तेव्हा त्यांच्या रचनेच्या सर्व पार्श्वभूमीचा विचार करतोच असे नाही. कारण आपण ते गीत तयार स्वरूपातच ऐकतो. त्याची प्रक्रिया आपण सहसा विचारात घेत नाही. सामान्यतः श्रोते सुद्धा 'संगीत कोणाचे आहे' ह्यापेक्षा 'गाणे कुणी म्हटलेय', फार तर 'कोणाचे गीत' ह्याची दखल घेतात. आणि नेमक्या ह्याच कारणामुळे संगीतदिग्दर्शक आपले श्रेय गमावून बसतात. चित्रपटसंगीताच्या बाबतीत संगीतदिग्दर्शकाला थोडीफार तरी लोकप्रियता मिळते. पण चांगल्या चाली दिल्या असूनही गीतकाव्यांना संगीत कोणी दिलेय ह्या बाबतीत फारशी आस्था कुणाला दिसत नाही.

चोखंदळ रसिकांवर खळ्यांनी आपल्या गीतांनी इतकी मोहिनी टाकली आहे त्याची विशेष कारणे काय असू शकतील? माझ्या मते पहिले कारण म्हणजे त्यांनी गीतकाव्यातल्या गेयतेला व काव्याला दिलेले योग्य ते महत्त्व. काही संगीतदिग्दर्शक संगीताच्या दृष्टीने चाली उत्कृष्ट देतील, पण त्यांची काव्याची जाण

मधुकर सुळे

कमी पडते. उलट खळे काव्याचा भावार्थ अतिशय रसिकतेने टिपतात. मगच संगीताचा विचार करून अनुरूप राग, चाल, शब्दांची फेक, सुराचे लगाव, गीताचा स्थायीभाव न बदलता, व चालीचाच एक अविभाज्य घटक असलेले पार्श्वसंगीत योजून, शब्दांची ओढाताण टाळून व मीटरचा योग्य तो उपयोग करूनच चाली बांधतात. त्यांच्या अनेक चाली लोकप्रिय असल्या तरी आर्त किंवा धीरगंभीर प्रवृत्तीच्या चालीच त्यांना अधिक आवडत असाव्यात असा माझा अंदाज आहे. 'जिव्हाळा' चित्रपटांतील 'या चिमण्यांनो परत फिरा रे' हे सांजगीत ऐकताना त्यातील आर्तता व कारुण्य ह्याचा मनावर परिणाम झाल्याशिवाय राहात नाही. खळ्यांनी या गाण्याला सुरवात केली आहे ती सुद्धा गंभीर भिजलेल्या मन्द्र सप्तकातील पार्श्वसंगीताने. 'या चिमण्यांनो' या पहिल्या दोन शब्दांतच इतकी आर्तता भरलेली आहे की गीताच्या सुरवातीलाच त्याची भावनिक बैठक तयार होते. त्यानंतर 'परत फिरा रे' ह्या शब्दांवर घेतलेली बारीकशी हरकत फारच विलोभनीय वाटते. परत संगीतातली कौशल्यपूर्ण जागा दाखविताना शब्दभंग अगर रसहानी तर नाहीच पण सूर रसपरिपोषाला अनुकूल असेच. संगीतासाठी काव्यार्थाला धक्का लागू द्यावयाचा नाही याची योग्य ती काळजी खळे घेतातच. परत 'घराकडे अपुल्या' हे शब्द उंच घेऊन पुढच्या ओळीशी इतक्या सहजपणे जोडलेत ते सुद्धा 'जाहल्या तिन्ही सांजा' या संथ लयीत व स्वर खाली घेऊन, आधीच्या ओळीपेक्षा अगदी निराळ्या पद्धतीने म्हटलेल्या ओळींशी परत त्या दोन ओळींचा संगीतदृष्ट्या एकसंधपणा न भंगू देता. त्यानंतरची ओळ म्हणजे

'दहा दिशांनी येईल आता अंधाराला पूर'

या ओळी पुन्हा उंच स्वरांत. त्यांत सुद्धा 'पूर' ह्या शब्दाला दिलेले पार्श्वसंगीत अतिशय सूचक. नंतरच्या दोन ओळी म्हणणाऱ्या व्यक्तीच्या जीवनातील औदासिन्य, भकासपणा, आर्तता सारे काही स्वरांकित करतात. नंतर चित्रपटात दृश्य बदलते व पुढच्या चार ओळी मुलांनी म्हटलेल्या व त्या आधीच्या ओळींपेक्षा थोड्याशा हलक्याफुलक्या, मुलांच्या वृत्ती चित्रित करणाऱ्या. त्यात आईच्या हाकेला साद न देता घराकडे परत जावयास अजून वेळ आहे ही साधी गोष्ट वातावरणाचे वर्णन करून सांगितली आहे. त्यामुळे या ओळीचा सारा डौलच निराळा–हलकाफुलका. त्यानंतर परत आईच्या आर्ततेने मुलांना दिलेली साद.

अवतीभवती असल्यावाचुन कोलाहल तुमचा
उरक न होतो आम्हा अमुच्या कधीही कामाचा
या बाळांनो यारे लवकर वाटा अंधारल्या

वर उद्धृत केलेल्या पहिल्या दोन ओळी उंच आर्त स्वरांत म्हणून तिसरी ओळ अतिशय कारुण्यपूर्ण रीतीने पुरी केली आहे व गीताचा स्थायीभाव म्हणजे जी आर्तता व कारुण्य त्या भावनांचाच रसपरिपोष करूनच हे गीत संपवलेय. त्या आईच्या जीवनातील एकटेपणा फार समर्थपणे आपल्या मनःश्चक्षूंसमोर उभा केला आहे. अतिशय सूक्ष्म व तरल भावना माडगूळकरांनी शब्दांकित केल्यात व खळ्यांनी त्यांच्या प्रभावी संगीतरचनेने त्या स्वरांकित करून श्रोत्यांपर्यंत प्रामाणिकपणे पोचविल्यात. गीतकाव्यकार व संगीतकार ह्यांची इतकी एकतानता क्वचितच आढळेल.

'श्रावणात घन निळा' या गीतात श्रावणातल्या सृष्टिसौंदर्याने मनोवृत्ती उल्हसित होऊन एकंदर मूडच अतिशय प्रसन्न असा झालेला आहे. श्रावणाचे सृष्टिसौंदर्य व त्यात मधून मधून डोकावणारी पण स्वतःचे अस्तित्व कायमच ठसवणारी राधेची प्रीती. राधेच्या या कोमल भावनेला पार्श्वभूमी फारच सौंदर्यसंपन्न. ती सुद्धा पाडगांवकरांच्या सौंदर्य टिपणाऱ्या लेखणीने चित्रित केलेली. ह्या गीतकाव्याचा स्थायीभाव म्हणजे प्रसन्नता व बहर. त्यामुळे संगीत इतके मृदू आहे की कुठेही तुम्हाला स्वर फारसा तीव्र झालेला दिसणार नाही. लताबाईसारखी समर्थ गायिका, पण त्यांच्या सुराचा एक निराळाच आविष्कार. त्याचे उंच स्वरातले गाणे आपल्या नित्य परिचयाचे. पण त्यांचे मृदू स्वरातले गूढगुंजन त्याहूनही विलोभनीय आहे कारण संगीतकाराने संगीतही मृदू मुलायम असे दिले आहे. पाडगांवकर-खळे-लताबाई हा त्रिवेणी संगम केवळ अपूर्व आहे असे म्हटल्याशिवाय राहवत नाही हे गाणे श्रावण महिन्यातच आकाशवाणीवर प्रथम लागले आणि त्याची मोहिनी अजूनही तितकीच जबरदस्त आहे. या गाण्याला सुरवात मुरलीच्या पार्श्वसंगीताने होते. राधेची प्रेमभावना चित्रित करतांना मुरलीचे स्वर केवळ अटळ आहेत. नंतर अतिशय मृदू मधांनी भिजलेल्या सुरात लताबाईच्या अजोड गळ्यातून स्वर झरतात.

"श्रावणांत घन निळा बरसला
रिमझिम रेशीमधारा"

ह्या ओळीत 'बरसला' व 'धारा' या शब्दांवर घेतलेल्या बारीकशा हरकती फारच विलोभनीय आहेत.

"उलगडला झाडातुन अवचित
हिरवा मोरपिसारा"

ह्या ओळीतसुद्धा 'उलगडला अवचित' व 'मोरपिसारा' ह्या शब्दांची फेक फारच श्रुतिमधुर झाली आहे. तसेच पुढच्या दोन ओळींत 'सुख आले दारी' व 'श्यामसुरारी' या शब्दांतून व्यक्त होणारे

संगीत फारच विलोभनीय आहे. जागा स्वरांकित करताना शब्दांची ओढाताण न करता सूक्ष्मतरल जागा कशा स्वरांकित कराव्या ह्याचाच खळे जसा काही धडा देऊन जातात. त्यानंतरच्या ओळी राधेच्या प्रेमभावनेने भिजलेल्या. त्या तितक्याच मृदू संगीताने नटविलेल्या. केवळ अपूर्व अशा सृष्टिसौंदर्याच्या वर्णनाने धुंद करणाऱ्या. ही पार्श्वभूमी तयार होते न होते तोच

'पाचूच्या हिरव्या माहेरीं ऊन हळदिचें आलें'

ही ओळ अनपेक्षितपणे येऊन गोडसा धक्का देते. आधीच्या संगीतापेक्षा अजिबात निराळी, तरीपण त्याचीच जातकुळी सांगणारी. ही ओळ म्हणजे त्या गीतपंक्तीमधला एक देदिप्यमान हिरा आहे. हे कडवे संपल्यावर पुढे बासरीचा एक सुमधुर तुकडा श्रोत्यांना अलगद चवथ्या कडव्यावर आणून सोडतो व पूर्वीच्याच श्रुतिमनोहर संगीताशी आपले नाते परत जोडले जाते.

'भावसरगम' ह्या रेडिओवरील कार्यक्रमात ध्वनिक्षेपित झालेल्या 'दूर सूर चौघड्यात सनइ साद घाली' ह्या गीताला सुरुवात होते ती सनईच्या श्रुतिमनोहर सुरांनी. त्यानंतर 'दूर सूर' हे शब्द उंच घेऊन ताबडतोब 'चौघड्यांत' हे शब्द इतके खाली आणलेत की कुठल्याही रसिक मनाच्या वृत्ती चक्रावून जाव्यात. परत त्या गाण्याची संथ लय न बिघडवता ते सूरच हळू हळु तरंगत तरंगत तुमच्या कानात केव्हा प्रवेश करतात ते कळत नाही. नंतरच्या ओळीतले "उडून चालले चुकार पक्षि चांदण्यांचे" हे शब्द बारीक हरकती घेऊन नटविलेले...तर 'कळस झळकती' आणि 'अरुणमंदिरांचे' हे शब्द खालच्या स्वरांत घेऊन एक निराळाच परिणाम साधून जातात.

'घेउनी उषा निरोप जावया निघाली'

ह्या ओळीतल्या 'जावया निघाली' ह्या शब्दांना स्वरांकित करताना खळे एक सुंदर जागा दाखवात. दुसऱ्या कडव्यात सुद्धा 'भरुन भोवताली' हे शब्द फारच हळुवारपणे व आवाज नैसर्गिक रीत्या खाली आणून म्हटलेले आहेत. खळ्यांना अभिप्रेत असलेला परिणाम तो अचूकपणे साधला जातो. परत 'पहाट जागवी जनास' ह्या ओळी थोड्याशा उंच घेऊन

'पवन संथ देतसे झुला फळाफुलांना'

ही ओळ खूपच हळूवारपणे म्हटली आहे. त्यानंतर 'कुंतलीं' हा शब्द मोहकपणे लांबवला आहे. आणि 'सोनियाने' मधील 'सो'वरची हरकत अशीच चटका लावून जाते.

'गेले ते दिन' ह्यातील गेलेल्या दिवसाबद्दलची खंत त्यांनी चारुकेशी रागातील कारुण्यमय स्वरांनी

व्यक्त केली आहे तर 'कुणी कुणाचे नाही राजा' या ओळीतील जीवनाबद्दलचे साधे तत्त्वज्ञान त्यांनी धीरगंभीर आवाजात एखाद्या तत्त्वज्ञान्याने आपल्या हस्तिदंती मनोऱ्यातून देववाणीचा ज्या स्वरूपात उच्चार करावा त्या आवाजात बोलून दाखविले आहे. त्यातसुद्धा सुप्त प्रवाह विषण्णतेचाच आहे. अशी किती म्हणून गीते सांगावी! खळे यांच्या गाण्याबद्दल ज्यांना आत्मीयता आहे अशांशी मी जर गोष्टी बोलत बसलो तर रात्र संपेल पण विषय संपणार नाही.

त्यांची गाणी ऐकायला सोपी वाटतात. पण म्हणायला गेले की त्यांच्या चाली किती कठीण आहेत याचा प्रत्यय येतो. कुमार गंधर्वांचे गाणे ऐकताना आपला प्रथम समज होतो की सूर लक्षात राहतील. मैफल संपल्यावर ते सूर आठवण्याचे प्रयत्न फारच केविलवाणे ठरतात असा अनुभव! खळे यांच्या संगीताबाबत नेमका हाच अनुभव येतो. 'कठीण चाली द्यावयाच्या,' या हेतूने ते कठीण चाली देतात असा त्याचा अर्थ नव्हे. पण त्यांची संगीतरचना पारंपरिक संगीतरचनेपेक्षा खूपच वेगळ्या घाटाची आहे. त्यामुळे आपल्या कानांनी ज्या संगीताच्या पठडीची संथा घेतली आहे त्यात हे संगीत पूर्णतया बसूच शकत नाही. पहिल्या ओळीवरून दुसऱ्या ओळीचे संगीत अपेक्षिता येईलच असे नाही. ह्याच कारणामुळे त्यांच्या ओळी गुणगुणायला कठीण जातात. पण केवळ काही तरी चमत्कृतिपूर्ण रचना करून लोकांना थक्क करण्यापेक्षा चोखंदळ रसिकांच्या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी आपले कौशल्य वापरायचे ही त्यांच्या संगीतामागची प्रेरणा आहे. चमत्कृतीसाठी संगीताचा बळी ते कधीही देणार नाहीत. हवी तशी संगीतरचना करताना जर चाली कठीण झाल्या तर त्याची खळे खंत करणार नाहीत. अशा ह्या चतुरस्त्र कलावंताच्या सहवासात जीवनाचे क्षण घालविण्याचे भाग्य मला लाभले त्याबद्दल मी त्यांचा सदैव ऋणी राहीन.

नवे उन्मेष

श्रीनिवास खळे हे नाव एक यशस्वी कुशल संगीतदिग्दर्शक म्हणून मान्यता पावलेले आहे. संगीतरसिकांना ते प्रिय आहेत ते त्यांच्या आगळ्या व विलक्षण परिणामकारक चालीमुळे. गीतातील भावनेला अनुरूप अशी चाल लावावी, स्वरास्वरांनी ती फुलवावी आणि मग तरल लयीवर तोल सावरीत ती नाचू लागली की श्रोता बेभान होतो, गीतरूप होतो आणि खळ्यांचाही होतो. गानलुब्धाला आपलासा करून घेण्याचा हा खळ्यांचा खास मार्ग आहे. जेवढ्या यशस्वितेने हलकीफुलकी गाणी त्यांनी स्वरबद्ध केली आहेत तेवढ्याच वजनदारपणे त्यांनी करुण-गंभीर-भावनाप्रधान गीते केली आहेत. एखादे उत्कृष्ट काव्य जसे भावविवश असते नि रसिकालाही व्याकूळ करते तसे त्यांच्या गंभीर गीतांच्या चालीचे असते. ही गीते श्रवणानंतर मन विलक्षण व्याकूळ करतात. आणि त्याचे उदास स्वर चित्त अस्वस्थ करीत दीर्घ काळ मनात घुमत राहातात.

शब्दरंगांनी रंगलेले एखादे प्रत्ययकारी काव्य अगर रंगच्छटांच्या बारकाव्यातून साकार झालेले एखादे चित्र जसे प्रत्येक वेळी वाचताना अगर पाहताना आणखी एखाद्या उन्मेषाचा प्रत्यय येऊन अधिकच आकर्षक वाटते तसे त्यांच्या चालीचे आहे. त्यातील सूक्ष्म छटा प्रत्येक वेळी अधिकाधिक स्पष्ट होऊन अर्थपूर्ण वाटतात. प्रतिभेचे विशेषण 'नवनवोन्मेषशालिनी' असे आहे. आणि नित्य नवे उन्मेष त्यांच्या चालीत नेहमीच प्रत्ययास येत असल्याने ते मोठे प्रतिभाशाली संगीतदिग्दर्शक आहेत असे मी मानते. यांचे पार्श्वसंगीतही गीतात फुलणाऱ्या भावनांसाठी अनुकूल पार्श्वभूमी निर्मिणारे असते. त्यात स्वरांचा अकारण चढउतार नसतो. अनेक वाद्यांचा गजबजाट नसतो. त्यांच्या चालीप्रमाणेच ते संथ व सौम्य असते. त्यांच्या नुकत्याच लोकप्रिय झालेल्या एका निसर्गगीतात श्रावण-सरी जशा धावत येतील तसे सतारीचे द्रुत गतीचे बोल दिडदिडत येतील नि श्रावणसरींची आठवण

उज्ज्वला वळसंगकर

करून देत मन प्रसन्न करून जातील. 'रामप्रहरी रामगाथा' या गीतातील रूपकाचा ठेका संपूर्ण गीतात बोलमात्रेत यत्किंचितही फरक बदल न करता एकाच साध्या ढंगाने वाजविला आहे. 'एका तळ्यांत होती' हे गीत तर त्यांच्या प्रतिभाविलासाचा उत्कृष्ट व मनोरम आविष्कार आहे. काव्याला असलेली किंचित कारुण्याची किनार त्यातील कथेमुळे येणारी गती व सारे बारकावे त्यांनी चाल लावताना अचूक पकडले आहेत. सतारीत जसे 'मींडकाम' असते तसे ते खळ्यांच्या चालींत असते. एखाद्या मधुबिंदूतून अतुटपणे दुसरा मधुबिंदू ओघळावा तसा खळ्यांच्या चालीत मागील स्वर रेंगाळत असतानाच पुढचा स्वर बेमालूमपणे त्यात येऊन विरघळतो आणि गीताला एक सतत ओघ लाभतो.

त्यांच्या स्वरांची गुंफणच अशी असते की शब्दांपलीकडचे, स्वरांपलीकडचेही अव्यक्त असे काही ती ऐकताना जाणवते आणि हे विशेषतः त्यांच्या चाली स्वतः त्यांच्याकडून ऐकताना जाणवते. आवाजाची बाजू विशेष अनुकूल नसतानाही त्यांच्या स्वररचनेतील इतके बारकावे ते सूचित करतात की गीतातील सारे भावविश्व आपल्यापुढे साकारते. लय हा तर त्यांच्या चालीचा आत्मा. तिचा तोल सावरणे हे महाकठीण काम. ही कसरत तबल्याचे ज्ञान असणाऱ्यांनाच कळते. पुष्कळ वेळी अंतऱ्यात निरनिराळ्या चालींची योजना करून ते अलगदपणे धृपदावर येतात. आकाशात स्वैरसंचार करून संथ निळ्या जलाशयावर अलगद उतरणाऱ्या राजहंसाप्रमाणे हे अवतरण इतके मोहक असते की ऐकताना अंगावर रोमांचाचा पिसारा फुलतो. त्यांच्या लयीचा डौल मोठा आकर्षक वाटतो. त्यांच्या चालीतील विविधता पाहिली की मन थक्क होते. पुण्याकडे प्रवास करीत असताना प्रत्येक बोगद्यानंतर नवीन नवीन सृष्टिसौंदर्य नव्याने पुढे येते तसेच त्यांच्या स्वर-रचनेचा आढावा घेताना नित्य नवा स्वरमेळ मनाला चकित करतो. काळीज विद्ध करून सोडतो. आणि स्वरविद्ध झालेले आपण पुनः पुन्हा तळमळत राहातो—त्यांच्या चालीसाठी, त्यांच्या स्वरमेळांसाठी !

स्वरसौरभ

पंधरा वर्षांपूर्वीची गोष्ट. गणेशोत्सवाचे दिवस होते. आनंदाने उत्साहाने भारलेले. घरात रात्रीची गणपतीची आरती चालू होती, एवढ्यात माझे एक मित्र आपल्याबरोबर कुणी तरी पाहुण्यांना घेऊन आले. आरती संपताच मंडळी स्थिरावली व मग मित्राने बरोबर आणलेल्या पाहुण्यांची 'श्रीनिवास खळे' म्हणून ओळख करून दिली. आणि मग झटकन् त्यांच्याकडे संगीतदिग्दर्शक म्हणून आम्ही न्याहाळून पाहू लागलो. मनात विचार येऊन गेला, या संगीतकाराच्या उपस्थितीत आपण श्रींची आरती म्हणत होतो! गप्पाटप्पा संपल्या व थोड्याच वेळात पाहुणेमंडळी निघून गेली. मागे रेंगाळत राहिले ते खळ्यांच्या चेहऱ्यावरचे निरागस स्मित. जणू खऱ्याखुऱ्या मैत्रीची, जिव्हाळ्याची ग्वाही देणारे. लवकरच आमच्या अल्प परिचयाचे गाढ मैत्रीत रूपांतर झाले. हळू हळू दिवस पालटू लागले. खळ्यांच्या कलावैभवाची ओळख पटू लागली. खळ्यांच्या प्रत्यक्ष परिचयाआधीची ओळख त्यांच्या गाजलेल्या 'गोरीगोरीपान' व 'एका तळ्यांत होती' त्या दोन गीतांनी केली होती. आता आमची नजर त्यांच्या पुढच्या वाटचालीवर लागली होती. त्यांच्या येणाऱ्या प्रत्येक संगीतरचनेतील नावीन्याकडे पाहताना असे वाटे, सुरांच्या या अथांग सागरातून आपल्याला हवे ते रत्न काढून हव्या असलेल्या कोंदणात कसबानं बसविण्याची त्यांची हातोटी अजोड आहे. त्यांच्या 'देवा दया तुझी की' या गीतातील आशयाप्रमाणे दृष्ट लागण्याजोगे सुख लाभल्यावर ते सुख अल्प काळात संपुष्टात तर येणार तर नाही ना, ही शंका स्वरांच्या माध्यमातून गांभीर्याच्या छटेने त्यांनी बहारीने व्यक्त केली आहे. काही वर्षांपूर्वी गुढी पाडव्याच्या सुप्रभाती आकाशवाणीच्या मुंबई केंद्रावरून ज्यांनी 'दिन प्रथम नवा आज पाडवा' हे मन मोहरून टाकणारे गीत ऐकले असेल त्यांना खळ्यांच्या चाली लावण्याच्या हातोटीची सत्यता पटेल. खळ्यांच्या भक्तिगीतांत सात्त्विक आर्तता जाणवते तशी प्रणयगीतांत उत्तानता न येता उत्कटता दिसते. अगदी अलीकडच्या त्यांच्या लताबाईंनी

विलास पाटणकर

गायलेल्या व लोकप्रिय झालेल्या निसर्गगीतांत श्रावणातल्या मुलायम रिमझिम धारांची रोमांचित करणारी बरसात आपल्यावर होत असल्याचा भास होतो. अशा त्यांच्या संगीतकलेतील गुणांबरोबरच त्यांच्या स्वभावात सुद्धा एक लोभसपणा दडला आहे. प्रसिद्धीपासून सदोदित दूर राहिलेले खळे नेहमी नव्या ओळखी, मित्र-परिवारांत रमलेले असतात. आपल्यापरीने शक्य ती मदत करीत असतात. आपली कला सुद्धा ते कुणालाही मुक्तहस्ताने देतात. कुणालाही ते स्वेच्छेने भरपूर कुठल्याही प्रकारचा मोबदला न घेता शिकवतात. निरपेक्ष वृत्तीने. आपली कला उदार अंतकरणाने व निरपेक्ष भावनेने देण्यासारखे पवित्र काम जगात नसावे. संगीताच्या विश्वांत राहूनही एरवी काही कलावंतांमध्ये आढळणारा लहरीपणा, व्यसनाधीनता वा समव्यावसायिकांबद्दलचा आकस या गोष्टींचा मागमूस देखील खळ्यांमध्ये आढळणार नाही.

हल्लीच्या मराठी सुगमसंगीतात, मला म्हणावेसे वाटते की, खऱ्या अर्थाने 'खळेयुग' सुरू झाले आहे. आजच्या बऱ्याचशा गायक-गायिकांच्या सुगम संगीतावर खळ्यांच्या कलेचा ठसा उमटला आहे. यशस्वितेने रसिकांची दाद घेत पुढे जाणाऱ्या खळ्यांच्या कलेचे आज चीज झाले आहे-त्यांच्या कलेला सुगीचे दिवस आले आहेत. त्यांची उत्तरोत्तर सर्वथा अशीच भरभराट होवो ही परमेश्वराकडे प्रार्थना !

श्रीनिवास खळे रजनी - काही आठवणी

आकाशवाणीच्या परिसरात श्रीनिवास खळे यांचा आणि माझा परिचय झाला. वास्तविक आकाशवाणीवर नोकरीला येण्यापूर्वीच श्री. खळे यांची अनेक गाणी लोकप्रिय झालेली होती. फक्त कल्पना नव्हती की सुमन कल्याणपूर यांचे 'गोफ गुंफु या ग', मधुबाला जव्हेरी (चावला) यांचे 'माझ्या गालाला पडते खळी' तसेच बा. भ. बोरकर यांचे दोन भागात आकाशवाणीवर ध्वनिमुद्रित केलेले गीत 'बांगड्या भरा या' या गीतांचे संगीतनियोजन श्री. खळे यांचे आहे! माझ्या कल्पनेप्रमाणे हा १९५०-५१ चा काळ असावा याशिवाय 'बोलकी बाहुली' चित्रपटातली 'देवा दया तुझी की' आणि 'आई आणिक बाबा यातून कोण आवडे अधिक तुला' ही गाणी लोकप्रिय आहेतच. या गाण्यांच्या सुरांची विविधता लक्षात घेऊनच श्री. खळे यांच्या चाहत्यांनी 'श्रीनिवास खळे रजनी'चा हा कार्यक्रम आखला. संगीतकार खळ्यांचे जवळून दर्शन मला या कार्यक्रमामुळेच झाले.

हिंदी संगीतदिग्दर्शकांच्या नाइट्स् आतापर्यंत गाजलेल्या होत्या. पण मराठी संगीत दिग्दर्शकाची अशी ही पहिलीच नाइट. कलावंत अतिशय नावाजलेले नसले तरी संगीताच्या प्रांतात ज्यांना स्थान आहे असे गुणी कलावंत कार्यक्रमासाठी निवडलेले होते. जोरात तालमी चालू होत्या. गाण्यांतील अर्थ आणि सुरांच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या अशा बारीकसारिक जागा, पुनःपुन्हा घोटवून घेतल्या जात होत्या. संध्याकाळी ६ ते रात्रौ ११ वाजेपर्यंत तालमी चालू होत्या. शेवटी शेवटी तर सबंध दिवसभर तालमी व्हायच्या. 'तालमीचा कंटाळा'—हा शब्द श्री. खळे यांना माहीत नव्हता. आणि अजूनही नाही.

अखेर तो दिवस उजाडला! कार्यक्रमाचे स्थळ होते ब्राह्मण सहाय्यक संघ. वेळ रात्रौ नऊची. हॉल संपूर्ण भरलेला होता श्रोत्यांनी. 'या कुंदेन्दुतुषार हार धवला'—या शारदास्तवनाने कार्यक्रमाला सुरुवात झाली. शारदास्तवनानंतर–'जय जय महाराष्ट्र माझा—गर्जा महाराष्ट्र माझा'—हे महाराष्ट्र गौरव-

कमलिनी विजयकर

गीत सुरू झाले आणि वातावरणात एक प्रकारचा जोश निर्माण झाला. त्यानंतर भक्तिरसाचे उदात्त आणि पवित्र रूप एका भक्तिगीताने साकार झाले. मैफल रंगात येऊ लागली. ढोलकीवर थाप पडली आणि तोडा सुरू झाला. त्यांतून लावणी रंगली : 'कळीदार कपूरी पान'. विडा रंगला. मग बालगीते, प्रणयगीते, गझल, गौळण इत्यादी विविध प्रकारांनी स्वरांची दुनिया रंगली. 'घडीभराची वसती इथली घडीभराची वसती"—या गीताने स्वरांची धुंद मैफल थोडा वेळ विसावली आणि नंतर पुन्हा विसावलेले स्वर गुंजन करू लागले. "झुळझुळता झुळझुळता ये पहाटवारा" या गीताचे सूर घुमू लागले. पुन्हा एकदा गीतांचा रंगीबेरंगी गोफ विणला जाऊ लागला. "शुक्रतारा मंद वारा चांदणे पाण्यातूनी" या गीताने ही सुगमसंगीताची श्रीनिवास खळे रजनी समाप्त झाली. खळे रजनीच्या या पहिल्याच भेटीची एक अपूर्व बाधा श्रोत्यांना जडली.

> **"पहिलीच भेट झाली पण ओढ ही युगाची**
> **जादू अशी घडे ही धुंद या स्वरांची"**

असे काहीसे श्रोते आणि संगीत यांच्यात घडले. सुप्रसिद्ध संगीत दिग्दर्शक, साहित्यक्षेत्रातील ख्यातनाम असे लेखक आणि लेखिका, कवि, कवयित्री आणि नामवंत गायक-गायिका ही मंडळी ह्या कार्यक्रमाला उपस्थित होती. तसेच नानाविध क्षेत्रांतील सुगमसंगीताचे चाहतेही हजर होते. शास्त्रीय संगीतातील क्लिष्टपणा टाळून, शास्त्रीय संगीताप्रमाणे समेवर येण्याची गंमत, श्री. खळे यांनी आपल्या संगीतनियोजनात केलेली आहे. खळे यांच्या या कसबावर खूष होऊन; त्यावेळी उपस्थित असलेले रसिकाग्रणी रामूभैय्या दाते यांनी श्री खळे 'यांचा उत्तम सुगम संगीतकार' म्हणून गौरव केला.

'शास्त्रीय संगीतापेक्षां सुगम संगीत गायला साधेसोपे' असे म्हणणे योग्य नाही. सुगम संगीतालाही सूर आहे, ताल आहे, भाव आहेत आणि शास्त्रही आहे. मात्र हे हलकेफुलके संगीत सामान्यांनाही समजते-उमजते आणि त्यांनाही या संगीताच्या श्रवणाचा आनंद लाभतो. मग 'गमाडी गंमत जमाडी जंमत'; 'एका तळ्यात होती बदके पिले सुरेख'; 'गोरी गोरी पान'; 'चंदाराणी, कां ग दिसतेस थकल्यावाणी' किंवा 'मैनाराणी चतुर शहाणी' ही बालगीते बालगोपाळ मंडळी सहजतेने गाऊ लागतात; 'कळीदार कपूरी पान", किंवा 'स्पर्शाच्या गहिऱ्या जहराची–ती रात्र कुसुंबी बहराची'—ह्या लावण्याही स्वरांच्या वेगळ्या ढंगाने रंग भरतात, तर 'निळासावळा नाथ', 'दावा नयनी यशोदेचा सुकुमार' किंवा 'भावभोळ्या भक्तिची ही एकतारी'—या भक्तिगीतांनी पवित्र आणि

उदात्त वातावरणनिर्मिती होते. 'जादू अशी घडे ही या दोन लोचनांची'; 'हात तुझा हातातुन धुंद ही हवा'; 'तू अबोल होऊनी जवळी मजला घ्यावे, मी भान विसरूनी धुंद चांदणे प्यावे' किंवा 'शुक्रतारा मंद वारा' तसेच चित्रपटातील गीत—'प्रिया तुज काय दिसे स्वप्नांत' यांसारख्या प्रणयगीतांनी अनुरागाची एक आगळी लज्जत निर्माण केली आहे. खळ्यांच्या काही स्वररचना फसव्या आहेत. म्हणजे ऐकताना असे वाटते की ही गाणी आपण सहज गाऊ. पण त्यातल्या हरकती आणि कांही जागा अशा विशिष्ट असतात की त्या सहजतेने गाता येत नाहीत. कुशल कलावंतालाही काही काही वेळा या हरकती आणि विशिष्ट जागा गाताना मेहनत करावी लागते. आणि हेच खळ्यांच्या संगीतनियोजनाचे वैशिष्ट्य आहे.

आपले कलावंत पुढे यावेत, त्यांनी नामवंत व्हावे ही श्री. खळे ह्यांची आत्यंतिक इच्छा असते. सुरेल आवाज, ताल आणि सूर पक्का असलेल्या आणि स्वररचना समजून घेण्याची वृत्ती असलेल्या नवोदित कलावंतांना ते उत्तेजन देत असतात. शिवाजी मंदिरला 'खळे रजनी'चा कार्यक्रम झाला त्याला संगीतदिग्दर्शक सी. रामचंद्र प्रमुख पाहुणे म्हणून हजर राहाणार होते. वेळेवर कार्यक्रम सुरू झाला, काही कामामुळे प्रमुख पाहुणे उशीरा आले आणि मध्यंतरानंतर निघून जाणार होते. एका कलावंताची मध्यंतरापूर्वीची सब गाणी गाऊन झाली होती. सी. रामचंद्र यांनी इतर सर्व कलावंतांची गाणी ऐकली तसेच त्या कलावंताचे गायन ऐकावे अशी श्री. खळे यांची इच्छा होती. खळ्यांनी त्या कलावंताला रंगमंचावर बोलवून घेतले आणि आपण स्वतः जे गीत गाणार होते ते त्याला गायला सांगितले! मध्यंतराच्यावेळी सी. रामचंद्र सर्व कलावंतांना भेटले आणि त्यांच्या गायनाची तारीफ केली, आणि हेच श्री. खळे यांच्या संगीत दिग्दर्शनाच्या मेहनतीचे यश आणि श्रेय!

खळे रजनीच्या कार्यक्रमाला उल्लेखनीय रंग भरला तो डोंबिवलीच्या कार्यक्रमाच्या वेळी. कार्यक्रम उशीरा सुरू झाला तरीही श्रोतृवर्ग न कंटाळता उपस्थित होता. शास्त्रीय संगीताच्या बैठकीप्रमाणे या कार्यक्रमालाही रसिक श्रोतृवर्ग दाद देत होता. त्यामुळे मैफलीत रंग भरला. खळे यांचे संगीत मुळातच हृदयाला भिडणारे आणि त्यात असे रसिक श्रोते लाभले; मग काय, अगदी दुधांत साखर पडली!

प्रसन्न आणि सदा हंसतमुख असे श्री. खळे यांची एकदा ओळख झाली की तो मनुष्य श्री. खळे यांना केव्हाही विसरू शकणार नाही. त्या माणसाला श्री. खळे यांना अधूनमधून भेटावे, त्यांच्याशी बोलावे असे नेहमी वाटते. गंमत अशी की ते स्वतः कुठल्या आपत्तीत सापडलेले असोत,

घरी कितीही गंभीर स्वरूपाचे आजारपण असो, इतकेच काय स्वतःला जरी बरे नसले तरीही त्यांचा चेहरा आपला नेहमीसारखा प्रसन्न आणि हसतमुख असाच पहाल. त्यांच्या परिस्थितीची कल्पना कुणालाच जाणवणार नाही.

खळे रजनीचा चेंबूरला कार्यक्रम होता. त्यादिवशी छोट्या संजूची प्रकृती फार बिघडलेली होती. त्या दोनतीन महिन्यांच्या कोवळ्या जीवाला हॉस्पिटलमध्ये ठेवले होते—कापसात गुंडाळून—आणि त्या इवल्याशा शरिरातून इंजेक्शनच्या सुया टोचल्या जात होत्या. ते वातावरण पाहून मनात चलबिचल झाली माझ्या. आजचा कार्यक्रम करूच नये असे वाटले. पण श्री. खळे यांच्याविना कार्यक्रम सुरू झाला. निवेदनाची सुरुवात करताना श्री. खळे यांच्या पेटीचा सूर कानी येत नव्हता; निवेदनालाही नेहमीसारखा सूर लागला नाही. दोन वाक्यांनंतर निवेदन थांबले—अर्धवटच—पुढे काहीच शब्द आठवत नव्हते. रंगमंचावर सर्वजण क्षणभर अस्वस्थ झाले. कसेतरी निवेदन पूर्ण केले. गाण्याला सुरुवात झाली. काही वेळाने श्री. खळे यांना त्यांच्या नेहमीच्या हंसतमुख चेहऱ्याने हॉलच्या दरवाज्यात उभे राहिलेले पाहिले आणि मन उल्हसित झाले. श्री. खळे यांनी पेटीचा सूर धरला. कार्यक्रमात नवचैतन्य निर्माण झाले. मग मात्र नेहमीसारखा रंगतदार कार्यक्रम सादर झाला!

श्री. खळे यांच्या पत्नीही त्यांच्याचप्रमाणे प्रसन्नवदनाच्या आणि आतिथ्यशील! श्री. खळे यांना अनुरूप अशी पत्नी लाभल्यामुळे त्यांचे जीवनसंगीत सुरेल झालेले आहे. त्यांच्या संसारवेलीवर शमा आणि संजीवनी अशी दोन फुले फुललेली आहेत. शमेच्या प्रकाशाने त्यांच्या जीवनाचा मार्ग उजळून निघाला तर आता संजीवनीच्या जन्माने तर स्वतः खळे यांच्या जीवनाला संजीवनी लाभली आहे. त्यांच्या सुरांना अधिक वाव देणारे कार्यक्षेत्र त्यांना आता लाभले आहे. त्यांनाही अजून स्वरांच्या खूप करामती करावयाच्या आहेत.

त्यांच्या जीवनात आता कुठे खरा सूर लागला आहे. त्या सुरांनी अधिक खुलावे, फुलावे आणि आसमंत त्यांनी सुगंधमय व्हावा म्हणून म्हणावेसे वाटते :

गीतातील सूर नवनवे रसिकांना लाभूदे
ओळीओळीतील भाव तयां हृदयी स्पर्शूं दे ॥
भारलेल्या या स्वरांनी भारलेला रसिक हा
दे आशिशा दरवळो सदा स्वरपरिमल हा ॥

ओळख

कोणत्यातरी कार्यक्रमासाठी मी चेंबूरला गेलो होतो. कार्यक्रमाच्या संचालकांनी शेजारच्याच बंगल्यात आमच्या चहापानाची व्यवस्था केली होती. छोटासा बंगला. समोर आंब्याची झाडे झाडांखाली खुर्च्या मांडलेल्या...बंगल्याला स्वतःचे असे गोजिरे रूप होते, चेहऱ्यावर घरगुती अगत्य होते.

चहा घेताना मला आवडलेल्या त्या बंगल्याकडे मी बघत राहिलो. कुणाला तरी प्रश्न केला, "हा बंगला कुणाचा?"

"खळ्यांचा!"

"अरे, मग मिस्टर खळे कुठे आहेत? त्यांच्या अंगणात आपण चहा घेत आहोत आणि मालकांचीच ओळख—"

मला मध्येच थांबवत कुणीतरी उत्तर दिलं, "खळे रेकॉर्डिंगला गेले आहेत."

"ऑं? म्हणजे हे खळे—"

"श्रीनिवास खळे! संगीत दिग्दर्शक."

श्रीनिवास खळे...

या गृहस्थांना मी पाहिले नव्हते, त्यांच्याशी कधी बोललो नव्हतो, पण तरी ओळख होती, दोस्ती होती. श्रीनिवास खळ्यांच्या बंगल्यात आपण आलो आहोत हे कळताच नेमके काय वाटले ते सांगता येत नाही, पण नक्की आठवते ते असे की उन्हाळ्यातल्या त्या रात्रीच्या क्षणीसुद्धा पहाटेची, थंडगार वाऱ्याची, जुन्या, शिरशिरी उठवणाऱ्या स्मृतींची जाणीव झाली होती. कानात सूर गुणगुणत होते...

शं. ना. नवरे

शुक्रतारा मंद वारा ..
झुळझुळता ये पहाटवारा...
हात तुझा हातांतुन...धुंद ही हवा...

त्या बंगल्याकडे, समोरच्या झाडांकडे, त्या परिसराकडे मी वेड्यासारखा पहात बसलो...

—सहसा मी रेडिओ ऐकत नाही. मी घरात असताना आमच्या रेडिओचे तोंड बंदच असते. पण तरीही आजुबाजूचे रेडिओ तोंडात येतील ती गाणी सारखे गात असतात...सकाळ होण्याचीच जणु वाट पाहात थांबलेले असतात...त्या रेडिओवर मी चिडलेला असतो.

एका शनिवारची सकाळ. दुसऱ्यांच्या रेडिओवर वेगळेच बोलके सूर ऐकू येतात...कधी नव्हे तो मी घरातला रेडिओ चालू करतो. बंद करण्यासाठीच रेडियोला हात लावणारा मी रेडिओ चालू करतो हे पाहून घरातली माणसे दचकतात...रेडिओ नितळ, स्वच्छ सुरात गाऊ लागतो—'शुक्रतारा मंद वारा...' मी वेगळ्याच जगात शिरतो...मागाहून कळते, मला ह्या वेगळ्या जगात आणून सोडणाऱ्या जादुगाराचे नाव आहे श्रीनिवास खळे!...

हे नाव माझ्या मनात एक घरटे बांधते. मनमोहक सुरांचे...हे सूर सुगंधी आहेत...देखणे आहेत...रंगीन आहेत...त्यांना त्यांची एक भाषा आहे, त्यांचा एक बोलका स्वभाव आहे.

आणची एक सकाळ...पहाटेच्या वाऱ्याची गोड शिरशिरी आठवून देणारे गीत. 'झुळझुळता ये पहाटवारा'...खात्री होते, श्रीनिवास खळ्यांचेच गीत...दिवसभर या गीतातला 'वाऽऽरा' हा शब्द कानात गुणगुणत राहातो. तस्सा शब्द तोंडातून यावा म्हणून सारखा प्रयत्न...उगाच वाटत राहाते, लहानपणी घेतलेले गाण्याचे शिक्षण अर्धवट सोडण्याचा मूर्खपणाच झाला! आज हे गीत स्वतःसाठी जरी गाता येत असते तर साऱ्या दिवसाला कसा अर्थ आला असता!

मग आठवणीने ऐकलेली गीते: 'हात तुझा हातांतुन'...'निळासावळा नाथ'...'दूर सूर चौघड्यात...'

त्या बंगल्याकडे पाहताना मनात आले, मला आवडलेल्या या गीतांचा जन्म इथेच झाला असणार...खळ्यांना सुचलेल्या चालीची पहिली ओळ या बंगल्याच्या भिंतीनी ऐकली असणार...मध्येच पेटीवरून बोटे फिरवताना उमटलेला नवा कोरा अंतरा दशदिशांना जाण्यापूर्वी ह्या अंगणात क्षणभर थांबला असणार...कदाचित या खिडक्यांतून आलेल्या झुळकीनें, कधी ह्या झाडांच्या सळसळीने तर कधी अंगणात दाणे टिपणाऱ्या पक्ष्यांच्या लकेरीने या संगीतदिग्दर्शकाला नवी चाल दिली

असेल. नाही तर इतक्या सतेज नव्या चाली उमटल्याच नसणार.

आकाशवाणीच्या कार्यालयात बाळ कुडतरकरांशी बोलत होतो. चहा झाला. पान खाण्याची लहर आली; पण खाली जाऊन पान खायचे तर रंगलेल्या गप्पांत खंड पडला असता. माझी चुळबूळ एकाने ओळखली. तो पान खाणारा दिसला. हसत हसत त्याने पानाचा डबा माझ्यापुढे ठेवला. कुडतरकर म्हणाले, "शन्ना, तुझी-ह्यांची ओळख आहे ना?"

"न-नाही."

"हे संगीतदिग्दर्शक श्रीनिवास खळे!"

त्यांना पाहून मी चकितच झालो. एखाद्या सरकारी कार्यालयातल्या कर्मचाऱ्यासारखा साधा पोशाख, तोंडात पान आणि काहीसा अबोल चेहरा. हा गृहस्थ चुकून कधी कोणत्या प्रवासात भेटता तर मी त्याच्याशी बोललो असतो; दोघांनी एकत्र पान खाल्ले असते पण मी त्याच्याशी संगीताचा मुळी-देखील उल्लेख केला नसता. त्याचा आणि संगीताचा संबंध असेल असे वाटलेच नसते.

आम्ही एकमेकांकडे पाहून हसलो. खळ्यांचे हसणे मनमोकळे आणि निगर्वी होते. मी त्यांच्या-जवळ मला आवडलेल्या गीतांबद्दल बोललो. त्यांच्या चेहऱ्याला गर्वाचा स्पर्श झाला नाही की खोट्या शालीनतेचा. उलटपक्षी मलाच वाटले, आपली रसिकता दाखवण्यात आपल्यालाच गर्वाचा स्पर्श तर झाला नाही ना?

त्यानंतर आकाशवाणीच्या कार्यालयात जेव्हा जेव्हा गेलो तेव्हा तेव्हा त्या सीध्यासाध्या संगीत दिग्दर्शकाला भेटल्याशिवाय राहावलेच नाही. प्रत्येक भेटीत त्यांच्या स्वभावाचे स्वच्छ आणि नैसर्गिक पैलू दृष्टीस पडत गेले; माझ्या मनातला आदर वाढत गेला.

संगीत दिग्दर्शक यशवंत देवांची आणि माझी जुनी ओळख. त्यांच्याकडे एक दिवशी जेवायला गेलो होतो. जेवणानंतर बैठक बसली. दोनचार गाणी झाल्यावर ते म्हणाले, "शन्ना, आता एक नवीन गाणं दाखवतो माझं."

त्यांनी गायला सुरुवात केली :

'चार लोचनांची दुनिया, दोन पाखरांची...'

गाणे झाले. म्हटले, "यशवंतराव, पुन्हा एकदा ऐकवा बुवा. समाधान नाही झालं."

देव हसले. माझ्या विनंतीला मान देऊन त्यांनी पुन्हा ते गाणे म्हटले. मग विचारले, "कसं वाटलं?"

"मी दोनदा म्हणायला सांगितलं त्यातच उत्तर आलंय् माझं. काव्य कुणाचं आहे?"

"माझं!"

"अरे वा. तुमचंच काव्य आणि तुमचीच चाल."

"अंहं! चाल माझी नाही. श्रीनिवास खळ्यांची आहे. कशी छान आहे नाही? दुसऱ्या ओळीतली गंमत पहा..."

मी म्हटले, "यशवंतराव, तुम्हाला काव्याची आणि संगीताची दोन्ही अंगे आहेत. ह्या काव्याला तुम्ही चाल दिली असती तर—"

"कदाचित ती इतकी गोड झालीही नसती! खळ्यांनी माझ्या गाण्याला पूर्ण न्याय दिलाय."

माझ्या आवडत्या संगीतदिग्दर्शकाला माझ्या आवडत्या दुसऱ्या संगीतदिग्दर्शकाने इतकी मन-मोकळी दाद दिली होती! कधी हे गीत ऐकले की दिसते, यशवंत देव आता उचलून ठेवलेल्या पेटीशी बसले आहेत; पेटीवर त्यांच्या कवितांची वही आहे, मी अजूनही गाण्याच्या धुंदीत आहे, यशवंत देव म्हणताहेत—खळ्यांनी माझ्या गाण्याला पूर्ण न्याय दिलाय...

मनहर उदास म्हणून एक गुजराती गायक माझा स्नेही आहे. हिंदी बोलपटातून तो गात असतो. एक दिवशी तो मला म्हणाला, "श्रीनिवास खळे म्हणून एक म्युझिक-डायरेक्टर आहेत. तुमच्या ओळखीचे आहेत ते?"

"आहेत ना! पण तुम्हाला त्यांची कशी आठवण झाली?"

मनहर हसला म्हणाला, 'रेडिओवर त्यांची गाणी मी खूप ऐकली आहेत आणि त्या गाण्यांच्या सोप्या सुंदर रूपांनी मी मोहून गेलोय..."

मनहरला घेऊन मी खळ्यांकडे 'एच. एम. व्ही.'-मध्ये गेलो. तिथे आम्ही अर्धापाऊण तासच होतो पण त्या अर्ध्यापाऊण तासाने मनहरला हिंदी आणि मराठी बोलपटसृष्टीतल्या संगीतदिग्दर्शकांतला फरक स्पष्ट करून दाखवला होता. आता मनहर कधीही भेटला की आवर्जून खळ्यांची चौकशी करतो. त्यांना आदरपूर्वक नमस्कार पोचवायला सांगतो.

मनहरसारखीच आणखी एक आठवण मनहर परप्रांतीय तर बिल् परदेशीय.

अमेरिकेत मराठी भाषा शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यां-तला बिल् हा एक विद्यार्थी. या विद्यार्थ्यांना मराठी रीतिभाती, मराठी संस्कृती, सारे सांगितले, शिकवले जायचे. टेपरेकॉर्डवर त्यांच्यासाठी काही मराठी गीते ध्वनिमुद्रित करून ठेवली होती.

त्या दिवशी मी विद्यार्थ्यांना 'एका तळ्यात होती...' हे खळ्यांनी चाल दिलेले गाणे वाजवून दाखवले. 'अग्लि डक्लिंग' त्यांच्या ओळखीची गोष्ट. मुलांना हे गाणे खूप आवडले.

रात्री बिल माझ्या खोलीवर आला. त्याच्या बरोबर त्याचा छोटा टेपरेकॉर्डर होता. त्याने 'एका तळ्यात' हे गाणे आपल्या टेपवर उतरवून घेतले होते. तो म्हणाला, "इथं शाळाकॉलेजातून मी

अनेक गाणी गायली आहेत. हे मराठी गाणं मला गाता यायलाच हवं. तसा मी प्रयत्न करतोय...तुमच्या देशात आलो की मी हेच गाणं म्हणून सगळ्यांना चकित करणार आहे..."

बिल माझ्याकडे आला होता तो ते गाणे आपल्याला कितपत जमतंय ते दाखवण्यासाठी. त्याला आणखी प्रयत्न करायला हवा होता, पण माझी खात्री झाली होती, एक दिवशी बिल हे गाणे नक्की म्हणणार !

मी बोलताना सहज बिलला म्हटले, "ह्या गाण्याला ज्यांनी चाल दिलीय ते माझ्या परिचयाचे आहेत."

बिलचे निळे डोळे बारीक झाले. बिल म्हणाला, "तर तुमच्या देशात आल्यावर मी त्यांनादेखील हे गाणे म्हणून दाखवीन."

—अखेरच्या परीक्षेत बिल नापास झाला. त्याला भारतात यायला मिळणार नव्हते. तो फार निराश झाला.

अधून मधून मला बिलची पत्रे येतात. पत्रात तो लिहितो, "मराठी भाषा हळूहळू विसरतोय याचं वाईट वाटतं. तुमच्या भाषेशी संबंध राहिलाय तो फक्त त्या एका गाण्यापुरता—'एका तळ्यात होती...' अजून तस्संच्या तस्सं गाणं म्हणता येत नाही. उच्चार चुकतात, सूर चुकतात...पण जेव्हा केव्हा वेळ मिळतो तेव्हा माझा प्रयत्न चालू असतो..."

नुकतेच त्याचे पत्र आले.

"मला आवडलेले ते गाणे मी हुबेहूब म्हणू शकतो. ते तुमच्या देशात म्हणून दाखवायची संधी मिळाली नाही याचं दुःख आता जास्त वाटतंय... तुमच्या त्या संगीतदिग्दर्शकांना सांगा, बिलचं तुमच्या गाण्यावर फार फार प्रेम बसलंय...ते गाणं तो हुबेहूब म्हणतो...आता भारतात कधी यायला मिळायचं नाही म्हणून त्याने पत्रातूनच तुम्हाला नमस्ते कळवलाय याबद्दल तुम्ही क्षमा करावी...

गंमत आहे ! माझ्या आणि श्रीनिवास खळ्यांच्या तशा कधी सुखदु:खाच्या गोष्टी झालेल्या नाहीत, पण तरी मला ते खूप ओळखीचे वाटतात. त्यांनी बसवलेले एखादे गाणे ऐकले की वाटते, ते आपल्याशी सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलताहेत. कधी मनहर भेटतो, कधी बिलचे पत्र येते, कधी माझ्या आणि खळ्यांच्या ओळखीचा इसम परिचयाचा होतो. खळ्यांच्या गोष्टी निघतात, त्यांच्या गाण्यांच्या आठवणी बोलवल्या जातात, मनोमन खात्री होते, त्या संगीत-दिग्दर्शकाचा आणि आपला दाट स्नेह आहे...

—आणि मला वाटते, खऱ्या कलावंताची अशीच, एवढीच ओळख होत असते !

वेगवेगळी फुले उमलली

सर्वसाधारणपणे संगीतकार म्हटला की त्याच्याकडे येणारेजाणारे लोक त्याच क्षेत्रातील असणार; पण खळ्यांकडे येणाऱ्यांची संख्या व त्यांची कार्यक्षेत्रे आपण जर पाहू गेलो तर खचितच एखाद्याला संभ्रमात पडल्यासारखे होईल. सुटीच्या दिवशी तर अगदी सकाळपासून थेट संध्याकाळपर्यंत अगणित माणसे–कुणी काही कामासाठी, काही सहज भेटायला, कुणी गप्पा मारायला तर काही 'सहज दारावरून चाललो होतो सहज डोकावून पाहावे' म्हणून येऊन जातात. इतके लोक एकसारखे येऊन जातात, पण कधी चुकूनही या माणसाला कुणाचा कंटाळा यायचा नाही. प्रत्येकाचे हसतमुखाने स्वागतच होणार. आदरातिथ्याला तर कधीच कमीपणा नाही. घरांत खळे असोत वा नसोत, त्यांच्या गैरहजरीत खळेवहिनींकडून आल्यागेल्या सर्वांचे हसतमुखाने स्वागतच होणार. खळ्यांचा दिवसभराचा कार्यक्रम पाठ असलेल्या खळेवहिनी खळ्यांच्या गैरहजरीत खळ्यांचे अस्तित्व उभे करतात. या घरातील माणसांच्या रक्तातच एक लोभस गोडपणा दडला आहे. जणू या घराला संगीतापेक्षा माणसांचेच जास्त वेड लागल्यासारखे वाटावे. कधी कधी घरी एखाद्या गाण्याला ते चाल लावीत असता मधे कुणीतरी डोकावले तर नुसते येणाऱ्याकडे ते इतके अगत्याने पाहून जातात की त्यांचे डोळे त्याच्याशी खूप बोलून गेलेले असतात. आणि मग ही बैठक अशीच हळूहळू भरू लागते. कधी जर कुतूहलाने कुणी विचारले, "अहो खळे, तुमच्याकडे एवढे लोक एकसारखे येतात त्याचा तुम्हाला कंटाळा कसा येत नाही?", तर खळे उत्तर देतात, "अहो चार लोक आपल्या घरी येतात याहून दुसरा आनंद तो काय! एखाद्याकडे अशी माणसं यायला पण भाग्य लागतं. माणसाला आयुष्यात लोकांचं प्रेम जरी संपादन करता आलं तरी खूप मिळवलं...आणखी माणसाला काय हवं आहे आयुष्यात!" या चार दोन वाक्यांत खळे खूपखूप सांगून जातात. आणि विचारणारा खरोखरच अंतर्मुख होऊन स्वतःला प्रश्न विचारतो, "आपल्याला जमेल का कधी हे? आपण

भा. ग. शेरे

तर आपल्या स्वार्थापलीकडे कुठल्याच गोष्टीचा विचार करीत नाही."

खळ्यांचा आणि माझा परिचय तसा फारा वर्षांचा नाही. पण का कुणास ठाऊक, मित्रत्वाच्या नात्याने आम्ही गेल्या काही वर्षांत खूप जवळ आलो. संगीताच्या आवडीमुळे स्नेहाची नाती अधिक दृढ झाली. त्यांच्या संगीतकलेबरोबरच त्यांच्या सहवासात राहिल्याने त्यांच्या आयुष्यातील सर्व प्रकारचे प्रसंग पाहायला मिळाले. सुरुवातीला त्यांचा माझा परिचय झाला तेव्हा कळले होते की खळ्यांचे लहानपण बडोद्याला गेले. मग बडोद्याहून मुंबईला ते कसे आले, याबद्दल मला कुतूहल होते. काही वर्षांपूर्वी आम्ही एकदा असेच फिरत फिरत पवई लेककडे गेलो. मुंबईतल्या नेहमीच्या हमरस्त्याऐवजी आम्ही पवई लेकच्या कडेकडेने फिरत एका ठिकाणी येऊन बसलो. समोर तळ्याचे पाणी पसरलेले आणि त्यावर संध्याकाळची सोनेरी किरणे पसरलेली होती. आम्ही दोघेही शांत होतो. खळ्यांचा नेहमीचा हसतमुख चेहरा थोडा गंभीर झालेला दिसत होता. खळे मनातल्या कुठल्यातरी आठवणीमुळे शून्य नजरेने माझ्याकडे पाहात होते. मी विचारले, "काय खळे, आज कसल्या विचारांत आहात?" त्यावर खळे म्हणाले, "काही नाही, आज लहानपणच्या आठवणी, लहानपणचे ते दिवस आठवले." माझे पण कित्येक दिवसांचे कुतूहल परत जागे झाले. आणि मग हळूहळू खळ्यांनी आजतागायत लहानपणापासूची सारी सारी स्थित्यंतरे, साऱ्या आठवणी, सारे क्षण उचंबळून आल्याप्रमाणे मला सांगितले. ती सुरेल संध्याकाळ आजतागायत स्मरणात आहे.

खळ्यांचा जन्म १९२३ मधील एप्रिलच्या ३० तारखेस मुंबईला झाला. वडील बडोद्याला स्थायिक असल्याने सर्व लहानपण, शिक्षणाचा काळ बडोद्याला गेला. मुळात घरची खूप श्रीमंती. स्वतःची शेतीवाडी, घरदार; पण काळाच्या ओघात सर्व सर्व गेलं. लहानपणापासून संगीताची आवड असल्याने शिक्षणाबरोबरच संगीतकलेचा पण अभ्यास होत होता. खळ्यांचे शिक्षण बडोद्याच्या महाराणी चिमणाबाई हायस्कूलमध्ये झाले. शिक्षणाबरोबरच सयाजीराव महाराजांच्या संगीत पाठशाळेत फैयाजखां, आताहुसेन, निसारहुसेन, गुलाम रसूल यांच्या मार्गदर्शनाखाली संगीताचा अधिकाधिक व्यासंग होत होता. त्याचप्रमाणे खळ्यांवर अगदी लहानपणापासून ज्यांनी प्रेम केले, संगीतकलेला प्रोत्साहन दिले, शिकवले असे आणखी एक नाव म्हणजे बडोद्याचे शिक्षक श्री. मधुसूदन जोशी. श्री. जोशी हे आताहुसेन यांचे शिष्य. संगीतपाठशाळा व गुरुजन यांच्याकडून जसा संगीतकलेचा विकास होत गेला तसाच त्यावेळच्या बडोदे संस्थानातील होणाऱ्या वेगवेगळ्या संगीत

परिषदा, हिराबाई, गंगूबाई, गंधर्व कंपनीची नाटके या सर्वांमुळे खळ्यांच्या मनात लहानपणापासून संगीताच्या क्षेत्रात काहीतरी विशेष करण्याची ईर्षा निर्माण झाली. हे सगळे घडत असले तरी घरी खळ्यांच्या वडिलांना वाटे, मुलाने गाणेबजावणे करण्यापेक्षा कुठे तरी नोकरीला लागावे म्हणजे चिंता नाही. पुढे या विचाराने शालेय शिक्षण संपताच वडिलांनी खळ्यांना रेल्वेच्या कुठल्यातरी कोर्सला पाठविले. खळ्यांनी कोर्स यशस्वीपणे पूर्ण पण केला. पण हे सर्व होत होते तरी मनातील संगीताची ईर्षा स्वस्थ बसू देत नव्हती. रेल्वेचा कोर्स पूर्ण झाल्यावर एक दिवस त्यांना कुठल्याशा स्टेशनवर कामास रुजू होण्याबद्दल पत्र आले.

आणि झाले. इथेच आयुष्यातले पहिले महत्त्वाचे स्थित्यंतर झाले. पत्राप्रमाणे त्या रेल्वेस्टेशनवर जाऊन येणाऱ्या जाणाऱ्या गाड्यांना झेंडे दाखवीत त्यांच्या चालींना मार्गदर्शन करण्याऐवजी चांगल्या संगीताच्या चालींचे दिग्दर्शन करण्याचे मनोगत ठेवून या भावी संगीतकाराने एक दिवस सरळ मुंबई गाठली. खळ्यांचे एक लहानपणचे मित्र श्री. शांताराम रांगणेकर यांनी त्यांना त्यावेळी खूप साहाय्य केले. त्यांनी मुंबईत खळ्यांची श्री. अप्पा गझने यांच्याकडे मुंबईत गेल्या गेल्या राहण्यापुरती सोय केली. गझन्यां कडे जागा लहान. घरात माणसे बरीच. पण सगळी माणसे भारी प्रेमळ. खळ्यांवर त्यांनी फार प्रेम केले. सुरवातीला काही दिवस खळे त्यांच्या घरी जेवायला होते. पुढे त्यांनी बाहेर जेवायला सुरुवात केली. नंतरही अधून मधून त्यांच्याकडे येणेजाणे असेच जवळ ना पैसा ना अडका, ना कुणी नातेवाईक ना मित्रपरिवार. पोटोबाचा प्रश्न अद्याप बाजूलाच होता.

बडोदा सोडून मुंबई गाठली ती केवळ कलेच्या ध्येयासाठी, संगीतासाठी. त्याचे चीज व्हावे म्हणून. त्यामुळे घरातील आई-वडील बहिणींबद्दल मनात रागाचा लवलेशही नव्हता. वडिलांनी आपल्याकडून रेल्वेचा कोर्स पूर्ण करून घेतला तो चांगल्या हेतूनेच; आपण लवकरच कुठे तरी स्थिर व्हावे, सर्वांसारखे चार पैसे मिळवून सुखात राहावे ही वडिलांची इच्छा समजत होती. पण मन संगीताकडे ओढ घेत होते. काय जे करायचे ते आयुष्यात संगीताच्या क्षेत्रातच,—ह्या कल्पनेचे बीज मनात पुरेपूर रुजलेले होते व आता त्या दृष्टीने पावले टाकलेलीच होती— तरी कर्तव्यबुद्धीचा लोप झालेला नव्हता. त्यामुळे मुंबईला येताच प्रथम त्यांनी स्वतःचे कुशल घरी कळविले. स्वतःबद्दल कोणत्याही प्रकारे घरी चिंता न करण्याबद्दल कळकळीने लिहिले. मुंबईला निघून येण्याचे प्रयोजन अगदी स्पष्टपणे लिहून त्याचबरोबर आयुष्यात यशापयशाने कधीही खचून न जाता जिवाला कंटाळण्याचा विचारही कधी मनात देखील आणणार नाही याची हमी पण दिली होती. बडोद्याला लहानपणी एकत्र

खेळले, शिकले, वाढले अशा काही जिवलग मित्रांपैकी शांताराम रांगणेकर, दत्ताराम भावे, तसेच मुंबईला आल्यावर बासरीवादक डी. सुमनराज, अरविंदराव प्रधान यांचा ऋणनिर्देश खळे आजवून करतात. या सर्वांनी आपल्यावर केलेल्या प्रेमाची मोजदाद करता येणार नाही, याबद्दल प्रांजल कबुली देतात.

अप्पा गझन्यांकडे रात्री झोपायला त्यांचा मुक्काम पडे. बाकीचा सारा वेळ बाहेर हिंडण्याफिरण्यात जाई. कधीकधी उपास घडत. पण त्याची खंत नव्हती. कधी कधी हताश होऊन अप्पांच्या घरी यावे. घरात येताच गझनेवहिनींकडून स्वागत होई. खळे घरी जेवायला थांबत नसल्याने त्यांचा आधीच राग. घरी येताच गझनेवहिनी जेवणाबद्दल चौकशी करीत, दिलेल्या उत्तराने वहिनींचे समाधान होत नसे. खळ्यांना लगेच त्या पानावर बसवीत. खूप आग्रहाने जेवायला लावीत. खळे मनात म्हणत, "परमेश्वरा, हे ऋण कुठे फेडणार ?"

दिवस हळूहळू पुढे सरकत होते. नवे मित्र, नवी नाती जोडली जात होती. मुंबईत आल्यावर श्री. डी. पी. कोरगांवकरांकडे काही दिवस त्यांचे साहाय्यक म्हणून खळ्यांनी काम केले. काही दिवस त्यांच्याकडे काढले. त्यांच्या घरीसुद्धा त्यांना फारच प्रेमाने वागवीत. हळूहळू भावगीतांना चाली देणे, नाटकांच्या चाली देणे वगैरे कामे चालली होती. आकाशवाणीवर काही कामे मिळत. तोपर्यंत त्यांना अगदी हवा तसा आयुष्याचा जोडीदारही गवसला होता. १९५२ साल उजाडले ते 'लक्ष्मीपूजन' या मराठी चित्रासाठी खळ्यांची संगीतदिग्दर्शक म्हणून नियुक्ती करून. जणू आयुष्याच्या लागलेल्या बहारदार सुरांनी लक्ष्मीपूजनाशी बरोबर सम साधली. मराठी चित्रपटसृष्टीतील एक संगीतकार म्हणून त्यांची नोंद झाली.

श्री. पोतनीस हे लक्ष्मीपूजन चित्रपटाचे निर्माते होते. खळ्यांच्या पुष्कळशा संगीतरचना पोतनिसांनी ऐकल्या होत्या व त्या त्यांना खूप आवडल्याने त्यांनी मनातून श्री. खळ्यांची 'लक्ष्मीपूजन' या चित्रपटासाठी संगीतकार म्हणून नियुक्ती केली होती. या चित्रपटासाठी गीते श्री. ग. दि. माडगूळकर यांनी लिहिली होती. एके दिवशी श्री. पोतनिसांनी खळ्यांचे नाव 'लक्ष्मीपूजन' चित्रपटाच्या संगीतासाठी श्री. माडगूळकराच्या कानावर घातले. तोपावेतो श्री. खळ्यांचे माडगूळकरांनीं त्यांनी कधीच ऐकले नसल्याने ते प्रथम थोडे सचिंत होते.

काही दिवसांनी माडगूळकरांची गाणी खळ्यांना चाल लावण्यासाठी मिळाली. त्यावेळी खळे मुंबईत नाना चौकात राहात होते. ज्या दिवशी त्यांना गाणी मिळाली त्या दिवशी खळे आनंदातच घरी आले. कविवर्य माडगूळकरांनी लिहिलेली गाणी मुळातच फार चांगली होती. आणि काय योगायोग,

गाणी हातात पडली, ती घेऊन घरी येईपर्यंत दोन गाण्यांचे मुखडे त्यांना वाटेतच सुचले. संध्याकाळीं घरी येताच खळ्यांनी पेटी काढून मुखड्या-नंतरचे अंतरे बसवायला व नोटेशन लिहून ठेवायला सुरुवात केली. त्या दिवशीच खळ्यांच्या आईला बडोद्याला जायचे होते. आणि त्यांना पोचवायला खळ्यांना बॉम्बे सेंट्रलवर जायचे होते. गाडीला आता फार थोडा वेळ राहिला होता. शेवटी आई येऊन त्यांना म्हणाली, "अरे बाबा, पेटी घेऊन काय बसलास? मला स्टेशनवर पोच-वायला येणार की नाही? अरे गाडीची वेळ होत आली." मग खळ्यांनी आईला स्टेशनवर पोचवून गाडीत बसवून परत घर गाठले. जेवण उरकून परत पेटी काढून बसले. रातोरात सर्व चारच्या चार गाण्यांना मनासारख्या चाली लावून झाल्या तेव्हा त्यांना झोप लागली.

रात्रीच्या जागरणामुळे सकाळी उठायला बराच उशीर झाला. एवढ्यात दारावर थाप पडली श्री. राम गबाल्यांची! सकाळचा चहा उरकून गप्पा सुरू झाल्या. गप्पांच्या ओघात गबाल्यांनी सहज खळ्यांना विचारले, "माडगूळकरांची गाणी कशी काय आहेत? काही चाल वगैरे सुचली का?" यावर मग खळ्यांनी चारी गाण्यांच्या चाली रातोरात लावून झाल्याची बातमी दिली. गबाल्यांचा विश्वास बसेना. ते परत म्हणाले, "अरे काय म्हणता काय? रात्री कोणत्या मूडमध्ये होता तुम्ही! की अद्याप रात्रीची धुंदी उतरली नाही?" यावर खळे हसत म्हणाले, "नाही नाही! तसा काही प्रकार नाही. तुम्ही आता एकदा गाणीच ऐकून पहा. तुम्हाला आता इथेच पेटीवर म्हणून दाखवतो." मग त्यांनी ती गाणी गबाल्यांना ऐकवली. गाणी ऐकून गबाल्यांना खूप आवडली. पुढे मग पोतनीसांनी पण गाणी ऐकली. आणि मग एक दिवस माडगूळकरांना गाणी बसवून झाल्याचे पोतनीसांनी कळविले. त्यावेळेला श्री. पै यांच्या फेमस स्टुडिओमध्ये 'पोस्टातील मुलगी' चित्रपटाचे शूटिंग चालू होते. त्यामुळे माडगूळकर गडबडीतच होते. एके दिवशी स्टुडिओतले काम संपल्यावर श्री. सुधीर फडक्यांच्या घरी संध्याकाळी माडगूळकरांनी श्री. खळ्यांची 'एका तळ्यांत' व 'गोरी गोरी पान' ही गाणी ऐकली. गाणी ऐकेपर्यंत चालींबद्दल ते जरा साशंकच होते पण प्रत्यक्ष गाणी ऐकल्यावर मात्र त्यांना खूप आनंद झाला. या चित्रपटासाठी नियोजित केलेली ही गाणी चित्रपटाच्या अनिश्चिततेमुळे, (जरी खळ्यांनी १९५२ मध्ये बसवली असली तरी) ती पुढे १९५६ साली आशा भोसले यांच्या आवाजांत एच. एम्. व्ही. कंपनीमध्ये रेकॉर्ड केली गेली. ही गाणी लवकरच महाराष्ट्रात घरोघर लोकप्रिय झाली. व तीच लोकप्रियता आजतागायत त्या गाण्यांना लाभली आहे.

यानंतर १९५८ साली श्री. मंगेश शिरोडकरांच्या दिग्दर्शनाखाली 'यंदा कर्तव्य आहे' या चित्रपटासाठी खळ्यांनी संगीतबद्ध केलेली पाच गाणी आशा भोसले यांच्या आवाजांत ध्वनिमुद्रित झाली यापैकी विशेष करून लोकप्रिय झालेले गीत म्हणजे 'गिरिधरापुढे या नाचिन मी' असेच लोकप्रियतेच्या कळसाला गेलेले त्यांचे १९६० मधील 'बोलकी बाहुली' या चित्रपटातील ग. दि. माडगूळकरांचे सुमन कल्याणपूर यांनी गायलेले 'देवा दया तुझी की' हे गीत.

१९५६ ते ६०-६१ या चार-पाच वर्षांच्या काळात वरील चित्रपटसंगीताखेरीज त्यांची बरीचशी चांगली गाणी आकाशवाणीवर व एच. एम. व्ही. कंपनीत ध्वनिमुद्रित झाली. कविवर्य राजा बढे यांची 'कळीदार कपूरी पान', 'कशी रे तुला भेटू', 'कशी ही लाज गडे मुलुखाची'; श्री. योगेश्वर अभ्यंकर यांची 'तव भगिनीचा धावा ऐकुनि', 'एकतारी गाते', 'रुसला मजवरती कान्हा', 'काल पाहिले मी स्वप्न गडे', 'ज्योत दिव्याची मंद तेवते', 'शाळा सुटली पाटी फुटली' तसेच श्री. सूर्यकांत खांडेकर यांचे 'सहज सख्या एकटाच' अशी ही नामावळी संपणारच नाही.

यानंतर १९६३ ते १९६८ या पुढच्या पाच वर्षांच्या काळात खळे आकाशवाणी मुंबई येथे काम करीत होते आणि सुरांची ही दुनिया परत या संगीतकाराच्या सुरांत डोलू लागली होती. या कालातील आकाशवाणीवरील 'भावसरगम' या मराठी विशेष कार्यक्रमांत त्यांची 'शुक्रतारा मंद वारा', 'हात तुझा हातातुन', 'झुळझुळता ये पहाटवारा', 'सर्वसर्व विसरू दे', 'चार लोचनांची', 'मनांत माझ्या भल्ते नाही', 'दूर सूर चौघड्यांत' ही गीते अतिशय लोकप्रिय झाली.

याचबरोबर १९६७ मधील गुरुदत्त फिल्मच्या 'जिव्हाळा' या मराठी चित्रपटातील खळ्यांनी संगीतबद्ध केलेली 'जाहल्या तिन्ही सांजा', 'प्रिया तुज काय दिसे स्वप्नांत', 'चंदाराणी' व 'लळा जिव्हाळा शब्दच खोटे' या गीतांनी एक आगळाच जिव्हाळा निर्माण केला. १९५२ सालापासून आजतागायत त्यांनी मोजक्याच अशा थोड्या चित्रपटांतील गीतांना संगीत दिले आहे. पण जी काही गीते त्यांनी चित्रपटासाठी स्वरबद्ध केलेली ती सर्वच्या सर्व लोकप्रिय झाली असून आजसुद्धा ऐकावीशीच वाटतात. या खेरीज १९६८ मध्ये श्रीमती लता मंगेशकर यांच्या आवाजात ध्वनिमुद्रित झालेल्या श्री. मंगेश पाडगांवकरांच्या 'श्रावणांत घन निळा बरसला' व 'भावभोळ्या भक्तिची ही एकतारी' या दोन गीतांनी तर सध्या अवघ्या महाराष्ट्रातील मराठी घरांना वेड लावले आहे. खळ्यांच्या लोकप्रिय झालेल्या काही संगीतरचना वगळल्या तरी त्यांच्या पुष्कळशा संगीतरचना

पारंपरिक संगीतरचनेपेक्षा वेगळ्या घाटाच्या आहेत. कदाचित थोड्या कठीण आहेत. कल्पकतेचा उच्चांक असलेली 'श्रावणांत घन निळा बरसला' या सारखी गीते ऐकल्यावर असे वाटते की काही गीते ही फक्त ऐकायची असतात. ऐकूनच त्यांचा आनंद अनुभवायचा असतो. बागेत गेल्यावर सर्वच फुलं खुडायची नसतात. देवत्वाचं रूपघेऊन आलेल्या काही फुलांकडे, ताटव्यांकडे नुसते पाहात राहायचे असते.

ज्ञानदेवांच्या दारी आळंदील असलेल्या सुवर्णाच्या पिंपळाखाली भाविकांनी विसाव्याला बसावे तसे खळ्यांच्या बहरलेल्या संगीतवृक्षाच्या छायेत कुणाही पथिकाने यावे, घटकाभर थांबून एका आगळ्या आनंदात आयुष्याची वाटचाल करावी.

भाई

मनुष्यप्राणी स्वार्थी आहे असे म्हणतात. याला काही अपवाद असतीलही; पण भाई खळेच्या बाबतीत तरी मी स्वार्थी होतो व अजूनही राहिलो आहे. लहानपणापासून आम्ही एकत्र खेळलो वाढलो. लहान-पणापासून मी खळ्यांना भाई म्हणून हाक मारीत असे व आजही मी त्यांना भाई याच नावाने हाक मारतो. माझ्या भाईबद्दलचा स्वार्थ इतकाच की त्याची व माझी मैत्री कायम राहावी, त्याच्या कलागुणांचा आपल्याला लाभ व्हावा; सदैव त्याच्या सान्निध्यात राहता यावे. मला फारसे मित्र नाहीत. पण जे काय थोडेफार आहेत त्यात हा एकटाच सदैव जवळचा. नोकरी-व्यवसायाच्या निमित्ताने आम्ही जरी एकमेकापासून लांब गेलो तरी आमची मैत्री अगदी लहानपणापासून आहे तशीच राहिली आहे.

आम्ही शाळेत एकाच वर्गात होतो. गाण्याची आम्हा दोघांनाही आवड. शाळेच्या अभ्यासा-बरोबरच स्वरसाधना होत होती. या स्वरसाधनेत माझ्यापेक्षा भाई पुढे होता. आमच्या दोघांबरोबर भाईची धाकटी बहीण शालिनी ही पण नेहमी असे. गुरुवर्य मधुसूदन जोशी व गुरुवर्य कर्णिक यांच्या मार्गदर्शनाखाली आमच्या तिघांचाही संगीताचा अभ्यास अधिकाधिक होत होता. आम्हा तिघांत भाईची प्रगती विलक्षण होत होती. काही वर्षानंतर भाई मुंबईला गेला. नंतर मी सुद्धा हळूहळू गाण्यांना चाली देण्याचा प्रयत्न करू लागलो. पण भजनांना चाली देण्यापलीकडे माझी मजल जात नसे. भाई बडोद्यात नसल्याने माझा पण हुरूप रहात नसे. काय जे करायचे ते संगीताच्या क्षेत्रातच, या ईर्षेने तो मुंबईस गेला होता. त्याच्या आजच्या यशात त्याला वेळोवेळी मिळालेल्या मार्गदर्शनाखेरीच त्याचे स्वतःचे मनोधैर्य व मेहनत यांना पण खूप महत्त्व आहे. सर्व प्रकारच्या शारिरीक, मानसिक हालअपेष्टा सोसूनही तो सदोदित प्रसन्न कसा, हे एक कोडे आहे. त्याचे स्वतःचे व्यक्तिमत्व प्रसन्नपणांत सामावलेले आहे.

शांताराम रांगणेकर

पुऱ्या दोन तपांच्या तपश्चर्येनंतर आज भाई नावलौकिकास पोचला, रसिकांच्या हृदयांत त्याला प्रेमाचे स्थान मिळाले. या मागची त्याची सारी तपस्या मी पहात आलो आहे. आज त्याच्या नावलौकिकाच्या दिवसाकडे पाहाताना मला त्याच्या उमेदीच्या काळातील थोडे फार अपमान-उपहासाचे पण प्रसंग आठवतात. त्याच्या बुद्धीची, प्रतिभेची कदर होत नव्हती तेही दिवस आठवतात. आज भाई आजारी पडला तर सर्व लोक त्याची आस्थेने चौकशी करतात. सर्व प्रकारच्या मदतीसाठी सरसावतात. पण त्याचे जुने दिवस आठवले की सारा इतिहास डोळ्यासमोरून जातो. ज्या खडतर मार्गाने ही कलासाधना त्याने केली तशी मला करता आली नाही. माझा आपला धोपटमार्ग होता. त्याच्यासारखे टाकीचे घाव मी सोसले नाहीत. त्याने ते सोसल्याने त्याच्या कलेला लवकर देवपण आले. आता या देवळात हजारो भक्त गोळा झालेत, त्यात मीही आहेच.

भाई सध्याच्या अवस्थेला पोचण्यास आणखी एका व्यक्तीची फार मोठी मदत झाली—ती म्हणजे त्याची पत्नी. सुखदुःखात, जयापजयात अगदी सावलीसारखी तिने त्याला साथ दिली आहे. तिच्या साथीच्या आधारावरच आज भाई उभा आहे. त्याच्याइतकीच तिची त्याच्या संगीतसाधनेवरची श्रद्धा अपार होती व राहिली आहे.

भाईच्या दोन तपांच्या सरस्वतीच्या उपासनेनंतर ती जरी त्याच्यावर प्रसन्न झालेली असली तरी लक्ष्मीचा वरदहस्त अजून पुरेसा लाभलेला नाही. याचे कारण माझ्या मते व्यावसायिक कुंपण हे आहे. त्याच्या प्रतिभेला भाषिक मर्यादा आहेत. या मर्यादेत त्याने जे काही राखले आहे, साधले आहे त्याचे मोल फार मोठे आहे.

मामाचे घर

आम्ही चेंबूरला राहायला आलो त्याला आता बरीच वर्षे झाली. सुरवातीला फारशा ओळखी नव्हत्या. हळूहळू नव्यानव्या ओळखी होऊ लागल्या. नवे छंद जडू लागले. चेंबूरच्या काही मंडळींनी 'साने-गुरुजी कथामालेचा' कार्यक्रम सुरू केला. आणि एक दिवस अशाच एका कार्यक्रमासाठी गाणी बसवून घ्यायची होती. ती कोण बसविणार हा प्रश्न आमच्यापुढे होता. आणि त्याचे उत्तर 'श्रीनिवास खळे' या नावाने दिले. या निमित्ताने आता एका मोठ्या नावाच्या माणसाची ओळख होणार म्हणून मला फार आनंद झाला. मनात थोडी भीती पण वाटली. संगीतकार म्हटल्यावर ते कशा स्वभावाचे असतील कुणास ठाऊक? आणि एक दिवस मला यांच्या घरी जाण्याचा योग आला. आनंदी व हसऱ्या चेहऱ्याच्या ऐटबाज संगीतकाराकडून आमचे स्वागत झाले. जशी काही फार दिवसांची ओळख असावी असे मला वाटले. त्यांनी लगेच "वसू बाहेर ये. कोण आलेय पहा" अशी हाक मारताच ठेंगणी, गोरी व ठसठशीत कुंकू लावलेली त्यांची पत्नी बाहेर आली. थोड्याच वेळात खूप गप्पा रंगल्या आणि त्यांनी मला आपलेसे करून टाकले. पुढे हळूहळू कार्यक्रमाच्या तालमीच्या निमित्ताने येणेजाणे वाढले.

एका वर्षी नारळीपौर्णिमेला मी खळ्यांना राखी बांधून बहीणभावाचे नाते जोडले. खळ्यांच्या तीन बहिणी फार लांब राहातात. त्यांना जवळ बहीण मिळाली व वसुमतीवहिनीला नणंद मिळाल्याचा आनंद त्यांच्या चेहऱ्यावर पाहिला. ह्याच सुमाराला आमच्या छोट्या उज्ज्वलचा जन्म झाला. मुलगी माझी, पण वाढवली वसूमामींनी. माझ्यापेक्षा मामा-मामीवरच तिचे प्रेम जास्त. लहान माणसांच्या प्रेमावरूनच मोठ्या माणसाच्या स्वभावाचा अंदाज लागतो—असे म्हणतात ते खोटे नाही. उज्ज्वल तीन वर्षांची होते तोच खळ्यांच्या छोट्या शमाने जन्म घेतला. लहानपणापासून अतिशय हुषार. एकपाठी. संगीताची तिला विलक्षण आवड, वडिलांनी एखादे गाणे गुणगुणावे व ते शमाने

मीरा दाभोळकर

लगेच म्हणून दाखवावे. खळ्यांना इतके दिवस नोकरी नव्हती. त्यांना नुकतीच आकाशवाणी मुंबईवर नोकरी लागली होती. दिवस मजेत जात होते. खळ्यांना पहिली मुलगी झाली म्हणून त्यांच्या स्वभावात कधीच बदल झाला नाही. खळेमामांचे घर आता तर सदोदित बालगोपाळांच्या मेळाव्याने गजबजू लागले. खळेमामा चेंबूरमधल्या सर्व मुलांचे आवडते मामा झाले होते. अशा या मामाच्या घरी कॅडबरीचे डोंगर किंवा लिमलेटचे बंगले नाहीत, पण गोड गोड शब्दांचे ताटवे मात्र रोज फुलत असतात. खळेमामा दोन दिवस भेटले नाहीत तर मुलांना चुकल्यासारखे वाटते.

इतक्या वर्षांच्या सहवासानंतर व ते एक नामांकित संगीतकार झाल्यानंतरही आजतागायत आमचा स्नेह आहे तसा आहे. त्यांना मी खूप अडीअडचणीत पाहिलेले आहे, पण कधी त्याना दुर्मुखलेले पाहिले नाहीत. त्यांच्या घरात कुणाचे ना कुणाचे तरी आजारपण आज कित्येक वर्षे स्थान होऊन राहिलेले मी पाहिले आहे. परंतु अशाही परिस्थितीत हे कुटुंब सदैव हसतच राहिले आहे. कुठल्याही परिस्थितीत त्यांची देवावरची श्रद्धा अचल आहे. गायकाला जशी उत्तम साथ लागते तशी संसारातही असावी लागते. वसूवहिनींसारखी सुस्वभावी पत्नी त्यांना लाभल्याने कितीही कठीण प्रसंगात ते डगमगले नाहीत. त्यांची शमा चार वर्षांची झाल्यावर संजीवनीचे या कुटुंबात पदार्पण झाले. केवळ नशीब बलवत्तर म्हणूनच संजीवनी लाभली एवढेच मी म्हणू शकेन. खळ्यांच्या जागी दुसरा कोणी असता तर घरातल्या वर्षानुवर्षे चालणाऱ्या आजारपणाला कंटाळून तो खचित वैतागला असता. पण खळे सगळे पचवून हसतमुख राहिले!

आज खळ्यांची कितीतरी गाणी महाराष्ट्रात घरोघरी सर्वतोमुख व लोकप्रिय झालेली आहेत. आज ते एच. एम. व्ही. कंपनीत चांगल्या हुद्यावर आहेत. आता त्यांच्या कलेचे खरे श्रेय त्यांना मिळणार आहे. भविष्यातला प्रत्येक दिवस उत्कर्षाची, प्रगतीची नोंद करीतच वाटचाल करणार आहे याचा मला विश्वास आहे.

घरकूल

माझे लहानपण सगळे बडोद्याला गेले. १९४६ साली माझी व खळ्यांची ओळख झाली. लहानपणापासून मला संगीताबद्दल आवड होती. खळ्यांची माझी ओळख झाल्यानंतर हळूहळू मला त्यांच्या संगीतातील कलागुणांची पण ओळख पटू लागली. आणि त्याच दरम्यान खळ्यांची आकाशवाणीवरील अगदी पहिलीच त्यांनी बसवलेली चाल त्यांच्याच आवाजात ऐकायला मिळाली. गीताची एक ओळ अजूनही आठवते "श्रावणातल्या त्या रात्रीची शपथ घालते तुला" पुढच्या ओळी आता नीट आठवत नाहीत. हळूहळू आमच्या स्नेहाचे प्रेमात रूपांतर होऊन घराण्याचा बराच विरोध असतानाही १९५२ साली आमचे लग्न झाले.

लग्नानंतर आठ-दहा वर्षे आम्ही फारच गरिबीत संसार चालवला. परंतु त्याही परिस्थितीत आम्ही फार सुखी होतो. खळ्यांच्या प्रेमळ स्वभावामुळे कुठल्याही प्रकारच्या परिस्थितीची मला जाणीव झाली नाही. त्यावेळी आमच्या घरात आजारही नव्हता. मुलेही नसल्याने संसाराचा गाडा आम्ही अगदी सहजपणे ढकलू शकत होतो. सुरवातीच्या काही वर्षांत घरांत आर्थिक अडचणीमुळे बिकट प्रसंग उद्भवत. एखाद्या दिवशी अकस्मात कुणीतरी खूप पाहुणे यायचे. घरात दोघांपुरता जेमतेम स्वयंपाक केलेला; आलेल्या पाहुण्यांना पानावर बसल्यावर पोटभर वाढता आल्याचे समाधान मिळे. या परिस्थितही मी नेहमी आनंदीच असे. खळ्यांची माझ्यामुळे कुचंबणा होते असे कधी वाटायचे. आपल्या अंगात संगीताची कला असूनही संसाराच्या, पोटाच्या विवंचना आपण जर मिटवू शकत नाही तर काय करायची ती कला, असे त्यांना वाटे. कधी कधी खळ्यांच्या मनात या संगीतकलेला कायमचा रामराम ठोकण्याचा विचार येई. माझे फार हाल होतात हे पाहून दुसऱ्या ठिकाणी, वेगळ्या क्षेत्रात काम करावे असे त्यांना वाटे. कधी कधी तर फारच त्रास्याचे प्रसंग उद्भवत. एकदा तर आर्थिक

वसुमती खळे

लगेच म्हणून दाखवावे. खळ्यांना इतके दिवस नोकरी नव्हती. त्यांना नुकतीच आकाशवाणी मुंबईवर नोकरी लागली होती. दिवस मजेत जात होते. खळ्यांना पहिली मुलगी झाली म्हणून त्यांच्या स्वभावात कधीच बदल झाला नाही. खळेमामांचे घर आता तर सदोदित बालगोपाळांच्या मेळाव्याने गजबजू लागले. खळेमामा चेंबूरमधल्या सर्व मुलांचे आवडते मामा झाले होते. अशा या मामाच्या घरी कॅडबरीचे डोंगर किंवा लिमलेटचे बंगले नाहीत, पण गोड गोड शब्दांचे ताटवे मात्र रोज फुलत असतात. खळेमामा दोन दिवस भेटले नाहीत तर मुलांना चुकल्यासारखे वाटते.

इतक्या वर्षांच्या सहवासानंतर व ते एक नामांकित संगीतकार झाल्यानंतरही आजतागायत आमचा स्नेह आहे तसा आहे. त्यांना मी खूप अडीअडचणीत पाहिलेले आहे, पण कधी त्याना दुर्मुखलेले पाहिले नाहीत. त्यांच्या घरात कुणाचे ना कुणाचे तरी आजारपण आज कित्येक वर्षे स्थान होऊन राहिलेले मी पाहिले आहे. परंतु अशाही परिस्थितीत हे कुटुंब सदैव हसतच राहिले आहे. कुठल्याही परिस्थितीत त्यांची देवावरची श्रद्धा अचल आहे. गायकाला जशी उत्तम साथ लागते तशी संसारातही असावी लागते. वसूबहिनींसारखी सुस्वभावी पत्नी त्यांना लाभल्याने कितीही कठीण प्रसंगात ते डगमगले नाहीत. त्यांची शमा चार वर्षांची झाल्यावर संजीवनीचे या कुटुंबात पदार्पण झाले. केवळ नशीब बलवत्तर म्हणूनच संजीवनी लाभली एवढेच मी म्हणू शकेन. खळ्यांच्या जागी दुसरा कोणी असता तर घरातल्या वर्षानुवर्षे चालणाऱ्या आजारपणाला कंटाळून तो खचित वैतागला असता. पण खळे सगळे पचवून हसतमुख राहिले!

आज खळ्यांची कितीतरी गाणी महाराष्ट्रात घरोघरी सर्वतोमुख व लोकप्रिय झालेली आहेत. आज ते एच. एम. व्ही. कंपनीत चांगल्या हुद्यावर आहेत. आता त्यांच्या कलेचे खरे श्रेय त्यांना मिळणार आहे. भविष्यातला प्रत्येक दिवस उत्कर्षाची, प्रगतीची नोंद करीतच वाटचाल करणार आहे याचा मला विश्वास आहे.

घरकूल

माझे लहानपण सगळे बडोद्याला गेले. १९४६ साली माझी व खळ्यांची ओळख झाली. लहानपणापासून मला संगीताबद्दल आवड होती. खळ्यांची माझी ओळख झाल्यानंतर हळूहळू मला त्यांच्या संगीतातील कलागुणांची पण ओळख पटू लागली. आणि त्याच दरम्यान खळ्यांची आकाशवाणीवरील अगदी पहिलीच त्यांनी बसवलेली चाल त्यांच्याच आवाजात ऐकायला मिळाली. गीताची एक ओळ अजूनही आठवते "श्रावणातल्या त्या रात्रीची शपथ घालते तुला" पुढच्या ओळी आता नीट आठवत नाहीत. हळूहळू आमच्या स्नेहाचे प्रेमात रूपांतर होऊन घराण्याचा बराच विरोध असतानाही १९५२ साली आमचे लग्न झाले.

लग्नानंतर आठ-दहा वर्षे आम्ही फारच गरिबीत संसार चालवला. परंतु त्याही परिस्थितीत आम्ही फार सुखी होतो. खळ्यांच्या प्रेमळ स्वभावामुळे कुठल्याही प्रकारच्या परिस्थितीची मला जाणीव झाली नाही. त्यावेळी आमच्या घरात आजारही नव्हता. मुलेही नसल्याने संसाराचा गाडा आम्ही अगदी सहजपणे ढकलू शकत होतो. सुरवातीच्या काही वर्षात घरांत आर्थिक अडचणीमुळे बिकट प्रसंग उद्‌भवत. एखाद्या दिवशी अकस्मात कुणीतरी खूप पाहुणे यायचे. घरात दोघांपुरता जेमतेम स्वयंपाक केलेला; आलेल्या पाहुण्यांना पानावर बसल्यावर पोटभर वाढता आल्याचे समाधान मिळे. या परिस्थितही मी नेहमी आनंदीच असे. खळ्यांची माझ्यामुळे कुचंबणा होते असे कधी वाटायचे. आपल्या अंगात संगीताची कला असूनही संसाराच्या, पोटाच्या विवंचना आपण जर मिटवू शकत नाही तर काय करायची ती कला, असे त्यांना वाटे. कधी कधी खळ्यांच्या मनात या संगीतकलेला कायमचा रामराम ठोकण्याचा विचार येई. माझे फार हाल होतात हे पाहून दुसऱ्या ठिकाणी, वेगळ्या क्षेत्रात काम करावे असे त्यांना वाटे. कधी कधी तर फारच त्राग्याचे प्रसंग उद्भवत. एकदा तर आर्थिक

वसुमती खळे

अडचणीमुळे आपली पेटीच विकायला निघाले होते.

मुंबईत पाऊल टाकल्यावर. सुरवातीला काही दिवस ते एकटेच मुंबईला होते. हालअपेष्टांतही संगीताची साधना अखंड चालू होती. त्यांच्या हळूहळू नव्या ओळखी होऊ लागल्या. काही कामे मिळू लागली. काही वर्षांनी मी पण मुंबईला राहायला आले. सुरवातीला काही दिवस आम्ही कुर्ल्याला प्रीमियर ऑटोमोवाइल जवळ एका ठिकाणी रहात होतो. माझ्या पण तशा कुठे फारशा ओळखी नव्हत्या. ना कुणी जवळचे नात्यातले. सबंध दिवस घरी बसून काढायचा. पण खळ्यांच्या हसऱ्या व समाधानी चेहऱ्याकडे पाहून उगवणाऱ्या दिवसाकडे मी समाधानाने डोळे लावून बसत असे.

पुढे दैवाने हात दिला. १९६१ साली खळ्यांना आकाशवाणी मुंबई येथे नोकरी लागली. त्याच्या एका मराठी चित्रपटाचे संगीताचे पण काम मिळाले होते. आस्ते कदम दिवस चांगले येत होते. आकाशवाणीवर लागल्यावर खळ्यांनी बरीच नवीन-नवीन गाणी केली. हळूहळू खळ्यांचे नाव पुढे येऊ लागले तसे लहानपणापासून त्यांनी जिवाशी बाळगलेले स्वप्न मूर्त होणार याचा मनापासून आनंद होऊ लागला. त्यांच्या इतर बऱ्याचशा गाण्यांबरोबर त्यांची लहान मुलांची गाणी, त्यांच्या चाली फार लोकप्रिय होऊ लागल्या. या संदर्भात मला इथे आशाताईंच्या नांवाचा आवर्जून उल्लेख करावासा वाटतो. 'गोरी गोरीपान' हे गाणे त्यांनी आशाताईंच्या आवाजात रेकॉर्ड केले. आशाताईंचे हे फार मोठे उपकार आहेत खळ्यांवर, असे मला वाटते. त्यांच्या कलेचे या गाण्याने खरे चीज झाले. आणि मग यशानेच यश खेचून आणावे तसे झाले. खळ्यांनी बरीचशी गाणी आशाताईंच्या आवाजात रेकॉर्ड केली. त्यांच्या बऱ्याचशा गाण्याच्या एच. एम्. व्ही. च्या रेकॉर्डस् लोकप्रिय होऊ लागल्या. आकाशवाणीवर खळे नोकरीला होते.

मधूनमधून खळ्यांना एखाद्या मराठी चित्रपटाचे काम मिळे. कधी लहानमोठ्या नाटकाच्या संगीताची पण कामे येत. अशी सर्व बाजूंनी कामे सुरू झाली होती. व त्यामुळे आमचा संसार मोठा सुखात चालला होता. पण का कुणास ठाऊक मी आजारी पडले. संसाराला माझ्या आजारपणामुळे दृष्ट लागली. त्यानंतर मी सतत आजारीच होते. माझ्यासाठी पाण्यासारखा पैसा खर्च करून खळे माझ्यावर उपचार करून घेत होते. गुण येत नसे. एवढं करूनही ते कधीही माझ्यावर वा कुणावर रागावत नसत. त्रागा करीत नसत. ते बाहेर फिरताना इतके हसतमुख असत की कुणाला त्यांच्या मनातील माझ्याबद्दलच्या काळजीची, यातनांची कल्पना पण येऊ नये. अशी तीन वर्षे

गेली आणि आमच्या सुखी संसारात चिमुकल्या शमाचे पदार्पण झाले. लग्नानंतर बारा वर्षांनी घरात लहान मूल खेळल्यामुळे आमच्या संसाराला एक प्रकारचा वेगळाच बहर आला होता. तरी सुद्धा माझा आजार कमी पडत नव्हता. त्याने अगदी पाठपुरावाच केला होता. खळ्यांच्या चेहऱ्यावरचे समाधान तसूभरही ढळले नव्हते. आणखी तीन साडेतीन वर्षे उलटली व आमच्या घरात शमाला ताई म्हणायला तिची धाकटी बहीण संजीवनी आली. तिच्या नावाप्रमाणेच ती खरोखर संजीवनी घेऊनच जन्माला आली. तिच्या जन्मानंतर तिला एकटीला जवळजवळ दोन महिने हॉस्पिटलमध्ये ठेवावे लागले. परमेश्वर परीक्षा घेत असावा. घरांत आजार शिरला होता; संसाराच्या आर्थिक विवंचना चालूच होत्या. खळ्यांचा मित्रपरिवार खूप मोठा झालेला. घरात एकसारखा येणारा जाणारा, पैपाहुणा यांचा राबता असायचा. या साऱ्या विवंचनेतही खळ्यांची संगीताची साधना अखंड चालू होती, यापरती माझ्या समाधानाची, आनंदाची गोष्ट नाही. ज्याच्यासाठी सर्व सोसले ते आकार घेत होते.

माझ्यावर संकटात जसा परमेश्वराचा वरदहस्त, तसा माझ्या भावाचा—अरविंदचा—प्रेमाचा हातही आहे. माझ्या पडत्या काळापासून आजतागयत त्याच्या माझ्यावरच्या प्रेमात खंड पडला नाही. माझे दीर — खळ्यांचे थोरले बंधू — श्री. नानाभाई यांना खळे वडिलांच्या जागी मानतात. खळ्यांच्यावरही त्यांचे तसेच पुत्रवत् प्रेम. इतर आप्तेष्ट तसे खूप, पण अडचणीत हात द्यायला कुणी नसायचे. पण खळ्यांवर जिवाभावाचे प्रेम करणारे मित्र खूप मिळाले. या मित्रांनीही खळ्यांना खूप मदत केली. मित्रांच्या प्रेमावर आम्ही खरे वाढलो. माणसाने पैसा मिळवला म्हणजे सगळे काही मिळत नाही. आमच्या घरात जाणाऱ्या—येणाऱ्यांचा राबता आहे. मनापासून प्रेम करणारी माणसे भेटताहेत. म्हणूनच आम्ही आज तसे पैशाने फारसे मोठे नाही, पण सुखी आहोत. आनंदात आहोत.

भावगीताचे स्वरूप - एक चर्चा

१. गीत आणि कविता : अशोक रानडे आणि मंगेश पाडगांवकर

रानडे : पाडगांवकर, तुम्ही कविता लिहिल्या आहेत आणि गाणीही लिहिली आहेत. या दोन लेखन-प्रकारांत काही मूलभूत फरक आहे असे तुम्ही मानता का ?

पाडगांवकर : कविता आणि गीत यांच्यांत तांत्रिक दृष्ट्या मूलभूत फरक आहे असे धरून चालायचे कारण आहे असे मला वाटत नाही. तसे पाहिले तर अनुभवाच्या प्रकृतीनुसार एक कविता आणि दुसरी कविता यांतही फरक असतोच. तरी या दोन्ही कविता काव्य आहेत असेच आपण म्हणतो; त्याचप्रमाणे कविता नि गीत ही दोन्हीही काव्यानुभवाचेच विशिष्ट प्रकारचे आविष्कार आहेत. त्यांच्यातला फरक गृहीत धरूनही मला असे वाटते. पण असे असले तरीं गीत ही एक संमिश्र कला आहे असे मी मानतो. संमिश्र या अर्थाने की त्यांत लिहिणारा, संगीतरचनाकार आणि गाणारा हे तीन घटक असतात.

रानडे : हे तीन घटक अस्तित्वात असतात म्हणून कवितेपेक्षा गीत वेगळे असते असे मला म्हणायचे नाही. मला सुचवायचे आहे ते असे की गीताला–त्याच्या स्वरूपाला–आकार देणाऱ्या प्रेरणा वेगळ्या असतात·आणि म्हणूनच गीत कवितेपेक्षा वेगळे असते.

पाडगांवकर : कविता आणि गीत सुचणे या गोष्टीचा विचार केला असता या मागच्या प्रेरणा भिन्न असतात, पण त्यांच्या स्वरूपांत मूलभूत फरक निर्माण व्हाव्या इतक्या भिन्न असतात असा माझा तरी अनुभव नाही. जीवनातले नानाविध अनुभव कवी घेत असतो. या अनुभवांत कलाकृतीची बीजे त्याला दिसतात. या अनुभवाची प्रकृती त्याच्या मनाला जशी जाणवते तशी तो छंद, वृत्त आणि

एकूण रचना यांची निवड करीत असतो. हेच सूत्र धरून मी पुढे असे म्हणेन की एखादा अनुभव तो बोलभाषेशी लय पकडून मुक्तछंदांत व्यक्त करतो. तर दुसरा एखादा अनुभव तो विशिष्ट वृत्तांत किंवा छंदात गीत म्हणून रचतो.

रानडे : प्रत्येक काव्यानुभव त्याच्या प्रकृतीशी अपरिहार्य असे छंद-वृत्ताचे रूप घेतो, असे जर म्हटले तर गीताच्या बाबतीतही हे खरे असायला हवे. याचाच अर्थ असा की वृत्त आणि छंद यांची विविधता गीतामध्ये कवितेच्या बाबतीत असते तितकीच विपुल असायला हवी; परंतु प्रत्यक्षात ती तशी दिसत नाही, याचे कारण कोणते असावे? मला असे वाटते की कविता-निर्मितीच्या मागच्या प्रेरणा जितक्या सूक्ष्म आणि विविध असतात, मानवी जीवनातली अनुभवांची गुंतागुंत व्यक्त करणाऱ्या असतात तितक्या त्या गीतात नसाव्यात असे वाटते. त्या मानाने गीतामागच्या प्रेरणा या अधिक ढोबळ असतात. प्रेरणांच्या या वेगळ्या स्वरूपामुळे त्यांना मिळणारा जो आकार असतो त्यांत फरक पडतो.

पाडगांवकर : गीतामागच्या प्रेरणा ढोबळ असतात असे तुम्ही म्हणता. तुमचे दुसरे विधान असे की गीतातल्या वृत्त-छंदात विविधता कमी आढळते. तुमच्या परवानगीने तुमची ही दोन्ही विधाने तपासून पहायचा प्रयत्न मला करायचाय. गीतामागच्या प्रेरणा ढोबळ असतात हा तुमचा अनुभव आपण वादासाठी गृहीत धरून चालू. परंतु ढोबळ असतात याचा अर्थ त्या ढोबळ असल्याच पाहिजेत असा नव्हे. प्रेरणा ढोबळ असल्याशिवाय चांगले गीत निर्माण होणे शक्य नाही, असे जर कुणी म्हटले तर कुठल्याही कवीला ते मान्य होईल असे मला वाटत नाही. त्या ढोबळ आहेत असे एका विशिष्ट कालखंडात निर्माण झालेली गीते ऐकून जर आढळले तर त्याचा संबंध या प्रेरणेच्या मूलभूत स्वरूपाशी नसून तो त्या कालखंडांत लिहिणाऱ्या कवीच्या कुवतीशी, सामाजिक रसिकतेच्या सर्वसामान्य पातळीशी किंवा लिहिणारे आणि ऐकणारे या दोघांनीही केवळ सवय म्हणून आंधळेपणे स्वीकारलेल्या काही संकेतांशी आहे असे म्हणावे लागेल. तुमचे दुसरे विधान छंदाच्या विविधते-विषयी होते आणि त्यातून व्यक्त होणाऱ्या अनुभवाच्या सोपेपणाविषयी होते. याही गोष्टी प्रत्यक्षांत आहेत असे जरी धरून चालले तरी त्यांचा संबंध पुन्हा गीतलेखकाच्या कलावंत म्हणून आत्मसंतुष्ट सुस्तपणाशी जोडावा लागेल. मी तो मूलभूत प्रेरणेशी जोडणार नाही. तुमच्या या दोन्ही विधानांच्या बाबतीतला माझा तात्त्विक दृष्टिकोन मी येथे मांडला.

आता या तात्त्विक दृष्टिकोनाला काहीसा छेद जाण्याचा धोका पत्करूनही एक गीतलेखक म्हणून माझा प्रत्यक्षातला अनुभव मला सांगावासा वाटतो. प्रत्यक्षात वस्तुस्थिती अशी आहे की सिनेमा-नाटकामुळे किंवा बाजारात प्रसिद्ध होणाऱ्या ध्वनिमुद्रिकांमुळे गीत या आविष्काराच्या व्यापारी बाजूला फार महत्त्व येते. त्यामुळे गीताची प्रत्यक्ष निर्मिती करायची म्हणजे लिहिणारे, गाणारे, वाजवणारे, संगीत देणारे, स्टुडिओ इत्यादी यांत्रिक साधने यांच्यावर फार मोठ्या प्रमाणांत खर्च करावा लागतो. हा केलेला खर्च भरून काढायचा अशी उत्पादकाची दृष्टी असणारच. यामुळे गीताची ध्वनिमुद्रिका विकत घेणारा मनुष्य, त्याच्या आवडीनिवडी, त्याने कवटाळलेले संकेत यांना प्रत्यक्षात अवास्तव महत्त्व येते व असा महत्त्वाचा दबाव गीतलेखकाच्या अंतर्मनावर कुठेतरी असतो. तुम्ही ज्याचा उल्लेख ढोबळपणा म्हणून करता तो विशेष या दबावापोटी निर्माण झालेल्या तडजोडीचाच परिणाम असतो. माझी एखादी कविता लोकांना कळली नाही तर भवभूतीचे सोईस्कर अनुकरण करून मी असे म्हणतो की आज नाही, आणखी शंभर वर्षांनी माझा जो कोण समानधर्मा येईल त्याला ही कविता कळेल. परंतु माझी गाण्याची रेकॉर्ड ही आज खपली नाही तरी आणखी शंभर वर्षांनी तिच्या हजारो प्रति खपतील असं जर मी म्हणू लागलो तर मला वेड्यात काढतील.

रानडे : आपण इथे कलेची सामाजिक मीमांसा, कलेचे अर्थकारण किंवा मराठी काव्याच्या क्षेत्रात विशिष्ट कालखंडात निर्माण झालेली विशिष्ट स्थिती इत्यादी बाबींचा विचार करीत नसून गीताच्या संकल्पनेचा विचार करतो आहोत. संकल्पनेचा हा विचार करीत असताना असे लक्षात येते की निर्मितीच्या क्षणी नियंत्रण करणारी शर्त कवीच्या मनांत असते ती येवढीच की माझी अमूक एक रचना ही वाचली जाणारी आहे आणि अमूक एक रचना ही केवळ वाचली जाण्यासाठी नसून गायली जाण्यासाठी आहे. गीतरचनेच्या अनेक अंगांवर—वृत्त, विषय, काव्यसंकेत—संस्कारकरणारी मूलभूत शर्त ही गेयतेची आहे.

पाडगांवकर : गीताच्या व्यावहारिक बाजूचा मी कटाक्षाने उल्लेख केला तो एका विशिष्ट परिस्थितीची मला जाणवणारी कारणमीमांसा मांडण्यासाठी. ही वस्तुस्थिती आहे, तिचा परिणाम होतो, एवढेच मला ढोबळपणामागचे कारण सांगण्यासाठी सुचवायचे होते. मी तर पहिल्यापासून असे म्हणतोच आहे की तात्त्विक दृष्ट्या निर्मितीच्या प्रकृतीचा विचार करता गीत

आणि कविता यांत लेखनप्रेरणेच्या संदर्भात मूलभूत फरक नाही. अर्थात ही माझी मीमांसा आधुनिक कालखंडातल्या गीतप्रकारांशी संबंधित आहे. यानंतरचा तुमचा प्रश्न आहे तो गीताची संकल्पना आणि गेयता यांच्या संबंधांविषयीचा. इथे 'गेयता' या शब्दाचा अर्थ 'गीत कुणी तरी गाणार आहे' असा व्यावहारिक करायचा की अनुभवाच्या रचनेची अपरिहार्य प्रकृती असा करायचा ? मला वाटते ती अनुभवाची अपरिहार्य अशी प्रकृती असते. म्हणजे असे की एखादा अनुभव मला अशा रचनेतून व्यक्त करावासा वाटतो की जिला तुम्ही गेय म्हणता. ती त्या रचनेचे व्यवच्छेदक लक्षण होऊन बसते. या अर्थाने गीताला मिळणारा विशिष्ट आकार निश्चित होतो असे जर तुम्हाला म्हणायचे असेल तर मला मान्य आहे.

रानडे : मी सुरवातीपासून हेच म्हणत आलो आहे आणि तुम्ही ते इतक्या वेळाने तुमच्या पद्धतीने अनेक वळसे होऊन मान्य करता. काही अनुभव सांगावेसे वाटतात आणि काही अनुभव गावेसे वाटतात. याचा अर्थ असा की यामागच्या रचनेच्या प्रेरणा या भिन्न असतात. मी म्हणतो त्याप्रमाणे प्रेरणांच्या या भिन्नतेमुळे तुमच्या रचनेवर काय परिणाम होतो ? तिच्यावर कोणती बंधने पडतात ? किंवा तिला कोणता वाव मिळतो ?

पाडगांवकर : अनुभव सांगावासा वाटला किंवा गावासा वाटला तरी दोन्ही बाबतीत शब्दांची लयबद्ध रचना अभिप्रेत असतेच. या लयबद्धतेचे अविष्कार वेगवेगळ्या घाटांनी होत असतात. त्यातल्या एका प्रकारच्या घाटाला तुम्ही 'गेय' असे म्हणता. या गेयतेत सुद्धा पुन्हा वेगवेगळे घाट असतात. परंतु यामुळे रचनेच्या मूलभूत प्रेरणेत फरक आहे असे म्हणणे योग्य होईल की लयबद्धतेतही विविध आविष्कार आहेत असे म्हणणे योग्य होईल ? तुम्ही संगीतशास्त्रज्ञ आहात. या प्रश्नावर तुम्ही थोडा प्रकाश टाका. मग त्यानंतर या गेयतेचा माझ्या रचनेवर कोणता परिणाम होतो या प्रश्नाकडे मी मग वळतो.

रानडे : पाडगांवकर, हा तुमचा प्रश्न खरोखरच महत्त्वाचा आहे. 'लय' ही संकल्पना सर्व कलाक्षेत्रात जवळजवळ सरसकटपणे वापरली जाते, परंतु कलाकलांच्या प्रकृतिभेदानुसार या संकल्पनेचे '**कॉनोटेशन**' वेगवेगळे असते, ही गोष्ट बऱ्याचवेळा नजरेआड होते. उदाहरणार्थ, लय ही संज्ञा जेव्हा आपण कवितेच्या संदर्भात वापरतो तेव्हा आपल्या मनापुढे दोन अर्थ असू शकतात. एक बोलीभाषेच्या अंगाने भाषा वापरली जात असता त्यात होणारे आघात, त्याच्या कमी-अधिक वेगामुळे निर्माण होणारी विरामस्थाने हा लय या संज्ञेचा पहिला अर्थ. दुसरा अर्थ

आपल्याला छंद आणि वृत्त यांच्या वापरात आढळतो. या दोन्हीमधला फरक नीट तपासण्यासारखा आहे. पहिल्या अर्थानें लय जेव्हा रचनेत अवतरते तेव्हा तिचे बोलीभाषेशी जवळचे नाते असते; त्यामुळे एखादा आकृतिबंध पुरा करून किंवा त्याचे एक आवर्तन संपूर्ण पुढे मांडून मग पुन्हा सुरवात करणे हा भाग 'लय' या संज्ञेच्या पहिल्या उपयोगात येत नाही. ज्या क्षणी तुम्ही एखादी रचना छंद वा वृत्त यांनी बांधून टाकता त्या वेळेला एक प्रकारचे आवर्तन, एक प्रकारचे नादवर्तुळ निर्माण होत असते. या नादवर्तुळामुळे तुमच्या अनुभवाच्या आविष्काराचे खंड सुद्धा निश्चित होऊ लागतात. परिणामतः अशा प्रकारचे खंड पडणे हे ज्या अनुभवाच्या प्रकृतीच्या विरुद्ध जाईल ते अनुभव व्यक्त करण्यासाठी छंदाचा पाठपुरावा करणे मुळातच अशक्य होऊन बसते.

पाडगांवकर : लय या संज्ञेप्रमाणेच आणखी एक संज्ञा गीताशी संबंधित असते. ती म्हणजे 'ताल', या रचनेच्या संदर्भात ताल या संज्ञेचा तुम्हाला कोणता अर्थ अभिप्रेत असतो?

रानडे : आधी लयतत्त्वाचे जे दोन अर्थ आपण पाहिले त्यातला छंदाशी संबंधित असलेल्या दुसऱ्या अर्थाचीच पुढची अवस्था म्हणजे ताल असे म्हणता येईल. छंदामध्ये एका नादाची आकृति निर्माण होते हे आपण जाणतोच, परंतु या नादाकृतीत दोनच घटक असतात असे म्हणता येईल. हे दोन घटक म्हणजे कालाचे (टाइम) ऱ्हस्व आणि दीर्घ तुकडे दर्शविणाऱ्या 'मात्रा' हे होत. परंतु तालामध्ये केवळ मात्रा नसतात. तालातल्या मात्रा अक्षरावर वा तबल्याच्या बोलावर आरूढ होऊन येत असतात. सात मात्रांचा एखादा छंद किंवा तितक्याच कालखंडात बसणारे वृत्त यांपेक्षा सात मात्रांचा 'रूपक' ताल वेगळाच होतो. कारण या तालातील प्रत्येक मात्रा ज्या अक्षरामुळे जिवंत होते त्या अक्षरांना सुद्धा एक स्वतंत्र नादाकृती असते. या नादाकृतीला जमेस धरून मगच गीताचे अंतिम स्वरूप कल्पिणे शक्य आहे. या संदर्भात पहिल्याने लयीचा छंदोनिविष्ट अवतार आणि आत्ताच उल्लेखिलेला ताल-संबंधित अवतार यांचे बंधन कवीवर पडते आणि त्याच्यातला गीतकार या बंधनाखालीच कार्य करतो. या बाबतीत तुमचा अनुभव काय?

पाडगांवकर : इथे बंधन हा शब्द अर्थातच रूढ अर्थानें वापरून चालणार नाही. कारण हे बंधन कलावंतानें स्वतःहून आतून स्वीकारलेले असते, म्हणजेच ते बंधन नसून त्याच्या निर्मितीची ती एक अपरिहार्य, अंतःप्रेरणेने स्वीकारलेली गरज असते. मी जेव्हा एखादी रचना

मुक्तछंदात करतो तेव्हाही शब्दांच्या आघातांच्या आणि विरामांच्या संबंधांची काही एक आंतरिक बंधने मी स्वीकारलेलीच असतात. अशाच तऱ्हेची बंधने मी गीतातही स्वीकारतो. रचनेच्या पातळीचा विचार करताना या दोन्ही बंधनांच्या बाबतीत मला काही जबाबदाऱ्या स्वीकाराव्याच लागतात. यात एक प्रकारची जबाबदारी कठीण आणि दुसऱ्या प्रकारची सोपी, असे नसते. छंदोबद्ध रचनेत ही जबाबदारी अधिक गुंतागुंतीची आणि कठीण असते असे मानण्याचा प्रघात आहे. परंतु हे मानणे बरोबर नाही. या दोन्ही प्रकारच्या रचनेत स्वतःचे असे एक तंत्र असते. आणि चांगला कलावंत या दोन्ही प्रकारच्या तंत्रांच्या बाबतीत सारखाच वाकबगार असतो.

रानडे : परंतु आपण गेयतेचे सूत्र सोडून चालणार नाही. छंदोबद्ध रचना आणि मुक्त छंदातल्या रचना या दोन्हींमध्ये तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे शब्दांची आघात, विराम यांनी युक्त अशी रचना असते हे तर खरेच; पण मुक्तछंदामधली ही रचना अर्थानुसारी असते. अशा रचनेत येणारे विराम वा आघात यांचे नियंत्रण आशय वा अर्थ नीट व्यक्त होणे हे उद्दिष्ट साध्य करीत असते. परंतु छंद वा मवाशी म्हटल्याप्रमाणे त्याचे अधिक संस्कारित स्वरूप जो ताल यांच्या नियंत्रणाखाली जेव्हा कवी अभिव्यक्ती करू लागतो तेव्हा छंद आणि ताल यांचे बंधन त्याला जाणवते. ते संगीतानुसारी असते असे म्हटले पाहिजे. एका अर्थाने असे म्हणता येईल की, काव्य, कविता आणि गीत अशा तीन कोटी (कॅटेगरी) जर मानल्या तर अर्थाचा प्रभाव काव्यांत अधिकात अधिक व संगीताचा प्रभाव गीतात जास्तीत जास्त असतो. मध्ये छंद आणि वृत्त यांच्यासह अवतरणाऱ्या कवितेने संगीताचा हात एका बाजूने व अर्थाचा हात दुसऱ्या बाजूने धरलेला असतो. काव्याकडून गीताकडे होणारा हा प्रवास एका दृष्टीने चालीकडे होत असतो असे म्हणण्यास हरकत नसावी.

पाडगांवकर : संगीत किंवा चाल हा शब्द जेव्हा तुम्ही वापरता तेव्हा माझ्या मनात उभी राहते स्वरांची बंदीश. स्वाभाविकच माझ्या मनात असा विचार येतो की मी जेव्हा शब्दरचना करतो तेव्हा स्वरांच्या या बंदिशींचा विचार तरी माझ्या मनात असतो काय ? तसा तो नसतो हा माझा अनुभव आहे. शब्द काही तरी व्यक्त करतो. या प्रक्रियेला आपण शब्दशक्ती असे म्हणू. कविता ही अर्थानुसारी असते आणि गीत हे संगीतानुसारी असते असे तुम्ही म्हणता. मला असे वाटते की कविता काय किंवा गीत काय या दोघांतूनही कवी अनुभव व्यक्त करीत असतो. अनुभवात

विचार, भावना, संवेदना हे तीनही घटक असतात. कविता अर्थ म्हणजे केवळ विचार व्यक्त करते असे नव्हे. काही वेळा संवेदनांची आकृती व्यक्त करण्यासाठी कवितेचा जन्म होतो. अशा वेळी शब्दांच्या रचनेला अर्थ नसतो. विचार, भावना, संवेदना हे तीनही घटक व्यक्त करण्याचे कार्य शब्दशक्तीचे आहे. शब्दशक्ती ही गोष्ट रचनेच्या वेगवेगळ्या अंगांनी साधीत असते. मग ती कविता असो वा गीत असो.

रानडे : पाडगांवकर, कवितेत विचार, भावना, संवेदना इत्यादी सर्व असतात हे खरे, पण या सर्वांना वाचा फुटते आणि आकार लाभतो तो शब्दांच्यामुळे. या शब्दांनी हे कार्य पूर्णतः पार पाडले नाही किंवा त्यांच्याकडून ते पूर्ण करून घेण्यासारखी परिस्थितीच नसली की स्वरांची मदत घ्यावी लागते. याची जाणीव आणि या जाणिवेचे फलित म्हणजे गीत होय असे तुम्हास वाटत नाही काय? आणि या पार्श्वभूमीकडे पहाता कवी 'गीत' रचतो तेव्हा त्याच्या पुढे चाल नसते असे म्हणण्यांत कितपत अर्थ आहे? कारण मुळात शब्दांनी ज्याच्याकडे केवळ निर्देश केला आहे असे काही तरी व्यक्त करण्यासाठी स्वर तिथे (काहीसे अमूर्त) असतातच, असे नव्हे काय? तुमच्या एखाद्या गीताला चाल लावल्या-नंतर जेव्हा तुम्ही ही चाल चांगली आहे किंवा नाही असे म्हणता तेव्हा तुमच्या मनापुढे एक अमूर्त चाल नसतेच असे कसे म्हणता येईल?

पाडगांवकर : तुमचा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. मला तो सुटला आहे असा दावा करण्यात काही अर्थ नाही. म्हणूनच या प्रश्नाचे निर्णायक उत्तर मी देतो आहे असा भाव न आणता मी माझा वैयक्तिक अनुभव इथे सांगणार आहे. गीत लिहीत असताना संगीतरचनाकाराच्या दृष्टीने ज्याला चाल म्हणता येईल तिचा स्पर्शही मला झालेला नसतो. माझा अनुभव त्या अनुभवाला योग्य अशा वृत्तांत मी व्यक्त करतो—हाच माझ्या गीताचा आकार असतो. मी लिहिलेल्या या गीताला संगीतकार चाल लावतो. ही चाल ऐकल्यानंतर ती जेव्हा चांगली आहे किंवा वाईट आहे असे मी म्हणतो, तेव्हा त्या चालीचा 'स्वरांची बंदीश' एवढाच अर्थ मला अभिप्रेत नसून 'माझ्या गीतातला अनुभव समर्थपणे व्यक्त करणारी स्वरांची बंदीश' हा अर्थ मला अभिप्रेत असतो. काही चाली 'चाली' म्हणून चांगल्या असल्या तरी गीतातला भाव त्या योग्य रीतीने व्यक्त करीत नाहीत असे आपल्याला वाटते. याचा अर्थच असा की माझी शब्दांची बंदीश आणि संगीतकाराची ही स्वरांची बंदीश यांचा काही तरी घनिष्ठ संबंध असला पाहिजे. परंतु हा संबंध जाणीवपूर्वक गृहीत धरून मी रचना

केलेली नसते. स्वरांची ही बंदीश स्वतंत्र कला आहे असे मला वाटते. गीतातला भाव तिला व्यक्त करायचा असतो या अर्थाने तिला आश्रयी कला म्हणा हवे तर.

रानडे : असे म्हटल्याने आपला प्रश्न पुरेसा स्पष्ट होतो असे मला वाटत नाही. अशी कल्पना करा की एखाद्या गीताला चाल लावली आणि नंतर त्या गीताचे शब्द नजरेआड केले; यानंतर त्याच शब्दांना दुसरी चाल लावणे किंवा त्याच चालीला अनुरूप अशी दुसरी शब्दरचना शोधून पूर्वीइतकाच यशस्वी आविष्कार साधणे शक्य आहे का ? मला तर असे वाटते की गीताला लावलेली चाल एका अर्थाने पहाता स्वतंत्रपणे स्वररचना म्हणून आपल्या पायावर उभी राहणे ही गोष्ट चाल गीताला नीट बसलीच नाही याचे लक्षण मानली गेली पाहिजे. या अर्थाने एका गीताला एकच चाल (एका वेळेस) लागू शकते. अशी जेव्हा चाल लावलेली असते तेव्हा गीताच्या गुणवत्तेत चालीमुळे अशी काही भर पडलेली असते की चालीशिवाय वावरली ती केवळ कविता; चालीसह अवतरले तेच 'गीत' असे म्हणावेसे वाटते. तुम्ही म्हणजे कवी लोक शब्दांमध्ये जे काही करू शकत नाही त्याची पूर्तता जणू काही स्वरांच्या आधारे करू पहात असता.

पाडगांवकर : एका संगीतकाराने गीताला लावलेली चाल अपरिहार्य आहे असे आपण धरून चालू, समजा, तेच गीत आपण दुसऱ्या संगीतकाराकडे दिले तर पहिल्या चालीपेक्षा संपूर्णपणे वेगळी चाल तो बांधील आणि ही चाल या दुसऱ्या संगीतकारापुरती अपरिहार्य असेल. या दोन्ही चाली जर मी ऐकल्या तर त्यातली माझ्यापुरती अपरिहार्य कोणती हा माझ्या वैयक्तिक मताचा भाग होईल. या अर्थाने गीताला केवळ एकच चाल असते असे विधान करणे कठीण होईल. तेव्हा रसिक श्रोता अपरिहार्य चाल आपल्यापुरती निवडत असतो.

तुमच्या दुसऱ्या प्रश्नाविषयी मला काय वाटते ते सांगतो. जो आशय माझ्या गीतात नाही किंवा आपण असे म्हणू की जो आशय माझ्या गीतात थोडा कमी पडतो तो संगीतकार आपल्या स्वरातून उभा करतो, हे मला पटत नाही, मी फार तर असे म्हणेन की गीत ऐकत असताना स्वरांमुळे तो आशय उत्कटपणे अनुभवायला तुम्हाला मदत होते आणि त्यामुळे तुम्हाला असा भास होतो की गीतात जे कमी होते ते या स्वरांनी उभे केले. खरे म्हणजे कवितेची बंदीश आणि चालीची बंदीश हे दोन समांतर प्रवाह असतात. दोन्ही प्रवाह आपल्याला एकाच वेळी जाणवतात. तसे ते

जाणवणे ही गीत या अनुभवाची एकात्मता होय.

रानडे : चालीनें कवितेतला आशय केवळ उत्कट होतो (म्हणजे त्याच्या आशयात पूर्वी नसलेले असे काहीतरी चालीमुळे जाणवत नाही) असे म्हणण्यात माझ्या मते संकल्पनांच्या पातळीवरचा गोंधळ होत आहे. चाल जर स्वररचना म्हणून लक्षात राहिली तर ती चाल न होता 'धून' आहे असे म्हणायला हवे. याचाच अर्थ असा की या धुनेस शब्दांची अपेक्षा नाही आणि या शब्दांनाही धून असणे हे त्यांच्या पूर्ततेसाठी आवश्यक भासत नाही. पण असे गीताच्या बाबतीत होत नाही. जेव्हा तुम्ही एखादी रचना-गीत म्हणून साकार करता तेव्हा या व्यापारात अंतर्भूत असलेल्या गीताच्या संकल्पनेतच चालीची अपेक्षा रुजलेली असते. तुम्ही समांतरत्वाची जी कल्पना मांडली आहे त्याचा उलगडा चाल आणि धून यांतला फरक लक्षांत घेतला तरच होऊ शकतो. असा काही आशयप्रवाह असतो की ज्याला समांतर का होईना, पण स्वरांचा दुसरा एक प्रवाह आवश्यक भासतो. इथे चाल अवतरते. चालीची संकल्पना कार्यकारी होते. ज्यावेळी असा स्वरांचा समांतर प्रवाह आवश्यक वाटत नाही तेव्हा जर स्वररचना मनात रेंगाळली तर ती धून म्हणून. तिच्यामागे शब्दांचे संचित वा आकर्षण नसते.

पाडगांवकर : प्रत्येक चाल ही एक धून असतेच. गीतातील आशयाच्या संदर्भात ती समांतरपणे ऐकली की ती चाल म्हणून सिद्ध होते. गीताच्या बाबतीतही असेच म्हणता येईल. प्रत्येक चांगले गीत नुसतेच वाचले तर ती कविता असतेच. ती स्वरांच्या समांतर प्रवाहात ऐकली की गीत म्हणून सिद्ध होते.

रानडे : आपण आता एका दुसऱ्या प्रश्नाकडे वळू. सर्वसाधारण रूढ प्रथा अशी दिसते की शब्द आधी आणि मग चाल. माझ्या मते या प्रथेमुळे संगीतरचनाकाराला एक प्रकारचे जादा बंधन घेऊन काम करावे लागते. जर शब्द आणि त्यांचा आशय यांपासून निघून संगीतकार चाली-पर्यंत पोचतो तर त्याप्रमाणे चालीपासून निघून कवीनें शब्दरचनेपर्यंत का पोचू नये ? आताच्या परिस्थितीत छंद, वृत्ते इत्यादी बाबतींतील काव्यक्षेत्रातील बंधनातच संगीतकाराला वावरावे लागते. स्वर-लयींच्या अनेक रचना यामुळे शब्द-रूपांशिवाय राहातात. जर कवीनें चांगल्या चालीस स्फूर्तिस्थान मानून कविता उभारण्याची प्रथा पाडली तर हे स्वररचनेचे एक नवीन क्षेत्र उपलब्ध होईल असे तुम्हांस वाटत नाही काय ?

पाडगांवकर : ज्याचा उल्लेख तुम्ही बंधन म्हणून करता ते बंधन नसून चाल या रचनेची प्रकृतीच

आहे. ही प्रकृती संगीतकाराला नाकारता येणार नाही असे मला वाटते. गीतातला आशय आपल्या स्वरांच्या मध्यमातून व्यक्त करणे हे त्याचे काम आहे. कवी चालीला स्फूर्तिस्थान मानीत नसतो. जो अनुभव त्याला व्यक्त करायचा असतो ते त्याचे स्फूर्तिस्थान असते. यात संगीत-काराने कमीपणा मानण्याचे कारण नाही. समजा संगीतकाराने एखादी धून बांधली आणि तिच्या-वर कवीने उत्तम गीत लिहिले तर ते उत्तम गीत असल्यामुळे हरकत घेण्याचे काहीच कारण नाही. परंतु हा एक योगायोग झाला. या योगायोगामुळे गीतरचनेच्या प्रकृतीचा नियम सिद्ध होत नाही. अनुभवातून प्रेरणा होऊन गीत निर्माण करणे हाच कवीच्या रचनेचा धर्म होय. आणि कवीचा हा आशय स्वरांतून समर्थपणे आणि इमानाने व्यक्त करणे हा संगीतकाराचा धर्म होय. माझा हा दृष्टिकोण आत्मकेंद्रित आहे असे जर तुम्हांला वाटले तर माझा नाइलाज आहे.

२. शब्द आणि स्वर : अशोक रानडे आणि श्रीनिवास खळे

रानडे : खळे, तुम्ही चाली देताना अनेक मार्ग चोखाळले आहेत त्यांत शास्त्रीय संगीताचा तुम्हांला कितपत उपयोग झाला ?

खळे : शास्त्रीय संगीताचा उपयोग निश्चितपणे होतो. चाल निर्माण करताना आधी मी कवीने लिहि-लेले गीत वाचतो. त्या गीतातली भावना समजून घेतो. ही भावना योग्य रीतीने व्यक्त होईल असे एखाद्या रागाचे स्केल माझ्या डोक्यात येते. हे स्केल घेऊन जेव्हा मी चाल बांधतो तेव्हा संपूर्ण चालीत या रागाचे स्वरूप शुद्ध ठेवले पाहिजे असा मात्र माझा आग्रह नसतो. गीतातली भावना समर्थपणे व्यक्त करण्यासाठी इतर स्केल्सची मिश्रणे करणे जिथे जिथे आवश्यक असेल तिथे तिथे मी करतो. काही वेळा गीताचा मुखडा एका स्केलमधे असतो आणि त्यानंतर येणारा अंतरा दुसऱ्या स्केलमधे असतो. ही दोन्ही स्केल्स वेगळी असली तरी ह्यांतून संवाद निर्माण करणे यातच रचनेचे कौशल्य असते. 'या चिमण्यांनो परत फिरा रे' या गीताचे उदाहरण घ्या. या गीताचा मुखडा मी पूरिया-धनाश्रीच्या अंगाने रचला आणि अंतरा मार-व्याच्या अंगाने. हे दोन राग का निवडावे ? या

गीतात संध्याकाळच्या वेळी भासणारी आर्तता व्यक्त झाली आहे. पूरिया-धनाश्री आणि मारवा हे दोन्ही राग संध्याकाळचे आहेत. या गीतात अभिप्रेत असलेली आर्तता या दोन्ही रागांतून व्यक्त होईल असे मला वाटले.

रानडे : राग आणि त्याविषयीचे संकेत यांचा चालीसाठी पाया म्हणून उपयोग करण्यात तुमचे काही फायदे होतात ही गोष्ट खरीच. पण यामुळे काही तोटेही होतील. हे तोटे टाळण्यासाठी रागाच्या शुद्धतेला चिकटून न राहण्याचा जो मार्ग तुम्ही स्वीकारला आहे तो पटण्यासारखाच आहे. याच बाबतीत आणखीही एक गोष्ट लक्षात येते. असे सगळे फायदेतोटे असूनही यमन, बागेश्री, इत्यादी रागांत अनेक चाली दिलेल्या का दिसतात ?

खळे : यमन रागाच्या बाबतीतला तुमचा हा अनुभव मला पटतो. यमन रागात वेगवेगळ्या संगीत दिग्दर्शकांनी शेकडो चाली आतापर्यंत बांधल्या आहेत, पण असे असूनही यमन रागात जर नवी एखादी चाल बांधावीशी वाटली तर तिच्यात नावीन्य आणणे, काहीतरी वेगळेपणा आणणे शक्य आहे असे मला वाटते. असे का वाटते याचे कारण सांगणे कठीण आहे. मी एवढेच म्हणेन की यमन या रागाचे स्वरूपच काही असे आहे की त्यांत या न संपणाऱ्या शक्यता दडलेल्या आहेत. इतर बऱ्याचशा रागांविषयी असे मला वाटत नाही. त्या रागात पुन्हापुन्हा रचना केल्या की, नाही म्हटले तरी एक प्रकारचा तोच-तो-पणा येतो. यासाठीच मी चाल बांधताना—रागाच्या आधारे चाल बांधताना सुद्धा—या चालीची 'चीज' होऊ नये अशी खबरदारी घेतो. कारण जर चीज झाली तर मला निर्मितीसाठी हवा असलेला मोकळेपणा मिळत नाही.

रानडे : तुम्ही चाल रचताना प्रामुख्याने काय समोर ठेवता ? गायक, शब्द की प्रसंग ?

खळे : एखादे गाणे जेव्हा सिनेमात असते तेव्हा अर्थातच प्रसंगाचा विचार करावाच लागतो. गीताला चाल लावताना शब्दांतून व्यक्त होणारी भावना अर्थातच समजून घ्यावी लागते. आता प्रश्न राहिला गायकाचा. चाल बांधताना गायकाच्या आवाजाची जात, त्याचा पल्ला लक्षात घ्यावा लागतो. ही गोष्ट लक्षात घेणे हा चालीच्या निर्मितीतला एक भागच असतो. परंतु गायकाच्या आवाजाची जात लक्षात घेणे याचा अर्थ त्याची रूढ झालेली विशिष्ट शैली लक्षात घेऊन चाल बांधणे असा मात्र नव्हे. मी चाल बांधतो ती माझ्या शैलीत आणि ही शैली देखील गीताच्या आशयाप्रमाणे सतत बदलती असावी, असाही प्रयत्न असतो. चाल प्रथम

बांधावी आणि तिला अनुरूप असा गायकाचा आवाज निवडावा ही आदर्श अवस्था झाली, परंतु प्रत्यक्षात पुष्कळ वेळा या आदर्श अवस्थे-प्रमाणे जाता येतेच असे नाही. कारण गीत आणि गायक या दोन्ही गोष्टींची निवड आधीच केलेली असते. अशा वेळी आवाजाची जात लक्षात घेऊन चाल बांधावी लागते.

रानडे : यालाच जोडून आणखी एक प्रश्न मला विचारायचा आहे. आधी चाल बांधणे आणि मग त्यावरून गाणे लिहून घेणे तुम्हाला मान्य

आज श्री. श्रीनिवास खळे यांनी इथे सादर केलेल्या 'श्रीनिवास खळे संगीत रजनी'च्या कार्यक्रमास मला मुख्य पाहुणे म्हणून बोलविल्याबद्दल मनापासून खूप आनंद झाला. मी जरी हिंदी चित्रपटसृष्टीशी निगडित असलो तरी मी एक मराठीच माणूस आहे आणि एका मराठी माणसाने दुसऱ्या मराठी माणसास इथे बोलविल्याने खूप बरे वाटले. आतापर्यंत झालेला सर्व कार्यक्रम मी व्यवस्थित ऐकला व मला तो आवडला. आज इथे जे काही मला ऐकायला मिळाले त्याच्याबद्दल मी एवढेच सांगू शकेन की या सर्व कार्यक्रमाला, त्यातील प्रत्येक रचनेला खूप वरचा दर्जा (स्टँडर्ड) आहे. माझ्याप्रमाणेच तुम्ही सगळ्यांनी पण हा कार्यक्रम ऐकला आहे. मला सांगावेसे वाटते की हल्लीच्या प्रचलित गीत किंवा ध्वनिमुद्रणाच्या तंत्रामध्ये—मग गाणारा कुणी का असेना—मूळ आवाजाचा प्रतिध्वनि (एको) केलेला असतो. त्यामुळे अशा तंत्रामध्ये खऱ्या आवाजाचा आनंद रहात नाही. इथे आपण या कार्यक्रमातील प्रत्येक गाणे ऐकताना आपल्याला मूळ व खरा निसर्गदत्त आवाज ऐकल्याचा आनंद मिळत होता. मराठी चोखंदळ रसिकांपुढे अशा वरच्या दर्जाचा कार्यक्रम मांडण्याचा श्री. खळेसाहेबांचा प्रयत्न फार स्तुत्य आहे. याचे मी मनापासून कौतुक करतो. आणि असा कार्यक्रम ऐकण्याची संधी मला श्री. खळ्यांनी आणून दिली याबद्दल मी त्यांचे आभार मानतो.

—सी. रामचंद्र

[एका 'श्रीनिवास खळे रजनी' कार्यक्रमाच्या वेळी
मुख्य पाहुणे म्हणून केलेल्या भाषणातून.]

आहे का ?

खळे : आधी चाल बांधायची आणि त्यावर गाणे करून घ्यायचे असे मी स्वतः कधी केलेले नाही. माझ्या प्रकृतीत ते बसत नाही. गाणे पुढे असले, त्यातला आशय मला जाणवला की आपोआप मला चाल स्फुरू लागते. गाणेच जर समोर नाही तर चाल निर्माण करायची कशातून आणि कशासाठी ? माझा एक अनुभव तुम्हाला सांगतो. हिंदी चित्रपटाचा एक प्रोड्यूसर माझ्याकडे एकदा आला. मी त्याचे काम स्वीकारले. तो मला म्हणाला, खळेसाहेब, पाचदहा चाली बांधून द्या. मग कवी गाठून कविता बेतून घेऊ ! "ट्यूने बनाइये" असे त्याचे शब्द होते. हे ऐकून मी थक्क झालो. मी त्याला म्हटले, "गाणेच जर समोर नाही तर ट्यूने कशी काय बनवणार ? मला हे पटत नाही." हे ऐकून तोहि थक्क झाला. तो म्हणाला "अहो हे सांगता काय ? माझ्या पहिल्या पिक्चरच्या संगीत-दिग्दर्शकांनी सर्व ट्यूने मला अशीच बनवून दिली होती." या कथानकाचा शेवट काय झाला सांगू ? मी ते पिक्चर सोडले !

रानडे : शब्द आणि चाल यांचा असा घनिष्ठ संबंध जर असतो तर शब्दांपेक्षा चाल मोठी असे का होते ? एखादे काव्य साधारण, पण त्याची चाल मात्र फार चांगली, असे जेव्हा दिसते तेव्हा त्याची संगती कशी लावावयाची ?

खळे : चांगले काव्य समोर असले की स्वाभाविक स्फूर्तीने चाल मनात आकार घेऊ लागते. परंतु काही वेळा संगीतदिग्दर्शक व्यवहाराच्या कोंडीत सापडतो. गाणे काव्य म्हणून सामान्य आहे हे त्याला आतून कळलेले असते, परंतु त्या विशिष्ट परिस्थितीत ते त्याला नाकारता येत नाही. असे प्रसंग पूर्वी माझ्यावरही काही वेळा आले आहेत. अशा वेळी एक चमत्कारिक जिद्द मला बाळगावी लागते—ती अशी की चाल इतकी चांगली झाली पाहिजे की गाण्यातल्या शब्दाकडे ऐकणाऱ्याचे लक्ष जाता कामा नये. अशा तऱ्हेने बांधलेले गाणे लोकप्रियही होते; परंतु कलावंत म्हणून निर्मितीचे जे समाधान मला हवे असते ते इथे लाभत नाही.

रानडे : आता एकच प्रश्न विचारायचा आहे. तुमच्या चालीतील एक विशेष असा जाणवतो की, त्या लयीला बऱ्याच वाकड्या असतात. मला वाटते, या तऱ्हेने तुम्ही सुद्धा तालाशी आपली चाल जखडूनच टाकीत असता – जखडून टाकण्याचा हा प्रकार थोडा वेगळा इतकेच. या संदर्भात तालाशिवाय केवळ लयीचे आणि स्वरांचे बंध तयार करून चाली बांधणे तुम्हाला आवडेल का ? विशेषतः संगीतिकांसारख्या कला-प्रकारांबाबतीत तालापासून स्वातंत्र्य घेऊन

दिलेल्या चाली अधिक कलात्मक होण्याचा संभव नाही काय ?

खळे : चाल लयीला वाकडी मुद्दाम ठेवायची असा प्रयत्न मी कधीच करीत नाही. त्याचप्रमाणे गाणे लोकप्रिय व्हावे यासाठी तालाच्या ठराविक चौकटी वापराव्या असेही मला वाटत नाही. माझ्या अंगात जी लयकारी भिनलेली आहे, तिच्याशी स्वाभाविक इमान राखूनच मी माझ्या चाली बांधतो. लयीची गुंतागुंतींची बंदीश साधावी या गोष्टीकडे माझा स्वाभाविक ओढा आहे—जसा काही संगीतकारांचा गुंतागुंतीची स्वररचना करावी याकडे असतो. तालाशिवाय लयीची बंदीश साधायची हा प्रकार मी रेडियो-वर ज्या संगीतिका केल्या त्यांत केला आहे; परंतु गाण्याला चाली देताना मात्र मी हा प्रकार केलेला नाही. असा प्रयोग करणे जिथे आवश्यक आहे असे गाणे माझ्या हाती अजून आलेले नाही असेही म्हणता येईल. नाटकाचे पार्श्वसंगीत करताना अशा प्रकारची रचना मी केली आहे, तशीच चित्रपटांतही केलेली आहे. तिथे ताल नसतो, परंतु या रचनेत शब्दही नसतात.

दहा गीते: संहिता आणि स्वरलेखन

१. सहज सख्या
२. देवा दया तुझी की
३. गोरी गोरीपान
४. दावा नयनीं यशोदेचा सुकुमार
५. निळासावळा नाथ
६. शुक्रतारा मंद वारा
७. झुळझुळता ये पहाटवारा
८. गेले ते दिन गेले
९. या चिमण्यांनो परत फिरा रे
१०. श्रावणांत घन निळा बरसला

सहज सख्या : सूर्यकांत खांडेकर

सहज सख्या एकटाच येइ सांजवेळीं
वाट तुझी पाहिन त्या आम्रतरूखाली ॥ ध्रु० ॥

हिरवळींत गीत गात
सांजरंगिं न्हात न्हात
स्वप्नांना रंगवुंया—लेवुनिया लाली ॥ १ ॥

अधरीं जें अडत असे
सांगिन तुज गूज असें
प्रीती ही प्रीतीविण अजुनही अबोली ॥ २ ॥

तृणपुष्पें मोहक तीं
उमलतील एकांतीं
चांदण्यांत उमलवुंया प्रीत भावभोळी ॥ ३ ॥

ताल : दादरा

स ह ज	स ख्या	ए क	टा च	ये ई
–गप –धसा	ध सा –	– ग –ग	रे – रेसा	– रेग ग

सां ऽ ज	वे ऽ	ळी –
रेसा गरेसा ध–ध	सा – –	नीधपनी धपग

वा ट	तु झी	पा हि	न त्या	आ म्र
–गप –धसा	ध सा –	–ग –ग	ग रे –	–ग –ग

त रू	खा ऽ	ली ऽ	
रे रे ध	धसारेग पम –ग	सा रेग रे	॥ धृ ॥

हि र व	ळी त	गी त	गा त	सां ज
–साग –ग	प – प	गसा –ग	प – प	– पध ध

रं गी	न्हा त	न्हा त
पमंध प ग	रेसा – रेग	रे – रे

स्व प्नां	ना	रं ग	वु या	ले वु
–गग –ग	– ग –	–रेग –रेसा	रेग रे –	–ग –ग

| नि या | ला | ली |

| रे रेसा ध़ | ध़सा रेग पम-ग | सा रेग रे | ॥ १ ॥

| अ ध री | जे | अ ड त | अ से | सां गी |

| -सासा -सा | - सा - | -ऩीसा -ऩीध़ | ऩी ध़ - | -ध़ -ऩी |

| नतु ज | गू ज | अ से |

| रे ग ग | मग रे ग | सा सा- |

| प्री ती | ही | प्री ती | वि ण | अ जु न | ही अ |

| -साग -प | -प- | गरे सा रेग- | रे -रे रे | -गग -ग | रे ध़ ध़ |

| बो ऽ | ली | ॥ २ ॥

| ध़सा रेग पम-ग | सा रेग- रे |

[‘तृणपुष्पें मोहक हीं’ ह्या अंतऱ्याची स्वररचना ‘हिरवळींत गीत’ प्रमाणे.]

देवा दया तुझी की : ग. दि. माडगूळकर

देवा दया तुझी की ही शुद्ध दैवलीला
लागो न दृष्ट माझी माझ्याच वैभवाला ॥ ध्रु. ॥

भाळावरी बसे या निष्ठूर जी कुठार
घावांतुनी उडावे कैसे सुधातुषार
निर्जीव जन्म माझा त्या अमृतांत न्हाला ॥ १ ॥

माझ्या मुलास लाभे सुखछत्र हें पित्याचें
ही प्रीतिची कमाई की भाग्य नेणत्याचें
उध्वस्त मांडवाच्या दारी वसंत आला ॥ २ ॥

सौख्यांत नांदतांना कां दुःख आठवावें
जें नामशेष झालें तें काय साठवावें
हास्यांत आजच्या त्या कळ कालची कशाला ॥ ३ ॥

ताल : दादरा

दे	वा द या तु	झी की	ही	शु द्ध
– साग रे	रे नी नी रे – नी	रेप ग नी	– – नी रे	– मं – प

दै व	ली ला
ग – रे	ग सा रे – सा

ला	गो न	दृ ष्ट	मा झी	मा	झ्या च
– – सा ग	प – प	– प मंग	मंधप – मंग	– – नी रे	मं – प

वै भ	वा ला	
ग – सा	रेप ग सा	॥ धृ ॥

भा	ळा व	री व	से या	नि	ष्ठु र
– – सा ग	प – प	प – मंग	मंध पमं ग	– – ग मं	ध – ध

जी कु	ठा र
मंनी धनी–धप	प – प

धा	वा तु	नी ऊ	डा वे	कै	से सु
– – मंध	प – मंग	मंग मं गरे	गरे ग रे	– – मंध	धनी रेंनी नीध

धा तु	षा र
प रे रे	गप – गरे सा

नि ऽ	जीं व	ज न्म	मा झा	त्या	अ मृ
– साग रे	रे नी़ नी़	– रे – नी़	रेप ग ग	– – नी़ रे	– मं – मं

ता त	न्हा
प – मंग	गप मंध पमं

ला ला	गो न	द ष्ट	मा झी	मा	ज्या च
ग – मं ध	प – मं ग	– मं गरे	गरे ग रे	– – नी़ रे	मं – प

वै भ	वा ला	॥ १ ॥
ग – रे	ग सारे – सा	

मा	ज्या ऽ मु	ला स	ला भे	सु ख
– – ग प	पधनीसां –सां	सां – नीध	नीरेंसांनी धनीधप मं	– – रे मं

छ त्र	हे पि
– ध – ध	धसां नीरेंसां – नी

त्या चे	ही	प्री ति	ची ऽ क	मा ई
धनी नीध	प – नी –	– नी – नी	धनी सां,नी सांनी	धनी नीध

की	भा ग्य	ने ण	त्या चे
प, – मंध	नी रें नीध	प रे रे	गप – गरे सा

[‘उध्वस्त मांडवाच्या…’ ह्या ओळीची स्वररचना ‘निर्जीव जन्म माझा’ प्रमाणे.
‘सौख्यांत नांदतांना’ …… “ ……… …‘भाळावरी वसे’ प्रमाणे.]

ताल : दादरा

दे	वा द या तु	झी की	ही	शु द्ध	
– सा ग रे	रे नी़ नी़ रे – नी़	रेप ग नी़	– – नी़ रे	– मं – प	
दै व	ली ला				
ग – रे	ग सा रे – सा				

ला	गो न	दृ ष्ट	मा झी	मा	झ्या च
– – सा ग	प – प	– प मंग	मंधप – मंग	– – नी़ रे	मं – प
वै भ	वा ला				
ग – सा	रेप ग सा	॥ धृ ॥			

भा	ळा व	री व	से या	नि	ष्ठु र
– – सा ग	प – प	प – मंग	मंध पमं ग	– – ग मं	ध – ध
जी कु	ठा र				
मंनी धनी–धप	प – प				

धा	वा तु	नी ऊ	डा वे	कै	से सु
– – मंध	प – मंग	मंग मं गरे	गरे ग रे	– – मंध	धनी रेंनी नीध
धा तु	षा र				
प रे रे	गप – ग रे सा				

| नि ऽ | र्जी व | ज न्म | मा झा | त्या | अ मृ |
| – साग रे | रे ऩी ऩी | – रे – ऩी | रेप ग ग | – – ऩी रे | – मं – मं |

| ता त | न्हा |
| प – मंग | गप मंध पमं |

| ला ला | गो न | द ष्ट | मा झी | मा | झ्या च |
| ग – मं ध | प – मं ग | – मं गरे | गरे ग रे | – – ऩी रे | मं – प |

| वै भ | वा ला | ॥ १ ॥
| ग – रे | ग सारे – सा |

| मा | झ्या ऽ मु | ला स | ला भे | सु ख |
| – – ग प | पधनीसां –सां | सां – नीध | नीरेंसांनी धनीधप मं | – – रे मं |

| छ त्र | हे पि |
| – ध – ध | धसां नीरेंसां – नी |

| त्या चे | ही | प्री ति | ची ऽ क | मा ई |
| धनी नीध | प – नी – | – नी – नी | धनी सां,नी सांनी | धनी नीध |

| की | भा ग्य | ने ण | त्या चे
| प, – मंध | नी रें नीध | प रे रे | गप – गरे सा

['उध्वस्त मांडवाच्या...' ह्या ओळीची स्वररचना 'निर्जीव जन्म माझा' प्रमाणे.
'सौख्यांत नांदतांना' ...... " ....'भाळावरी वसे' प्रमाणे.]

ताल : दादरा

दे	वा द या तु	झी की	ही	शु द्ध	
– साग रे	रे नी नी रे – नी	रेप ग नी	– – नी रे	– मं – प	
दै व	ली ला				
ग – रे	ग सा रे – सा				

ला	गो न	दृ ष्ट	मा झी	मा	झ्या च
– – सा ग	प – प	– प मंग	मंधप – मंग	– – नी रे	मं – प
वै भ	वा ला				
ग – सा	रेप ग सा	॥ ध्रु ॥			

भा	ळा व	री व	से या	नि	ष्ठु र
– – सा ग	प – प	प – मं ग	मंध पमं ग	– – ग मं	ध – ध
जी कु	ठा र				
मंनी धनी–धप	प – प				

धा	वा तु	नी ऊ	डा वे	कै	से सु
– – मंध	प – मंग	मंग मं गरे	गरे ग रे	– – मंध	धनी रेंनी नीध
धा तु	धा र				
प रे रे	गप - ग रे सा				

नि ऽ	र्जी व	ज न्म	मा झा	त्या	अ मृ
– सागरे	रे नी नी	– रे – नी	रेप ग ग	– – नी रे	– मं – मं

ता त	न्हा
प – मंग	गप मंध पमं

ला ला	गो न	द्द ष्ट	मा झी	मा	झ्या च
ग – मं ध	प – मं ग	– मं गरे	गरे ग रे	– – नी रे	मं – प

वै भ	वा ला	॥ १ ॥
ग – रे	ग सारे – सा	

मा	झ्या ऽ मु	ला स	ला मे	सु ख
– – ग प	पधनीसां –सां	सां – नीध	नीरेंसांनी धनीधप मं	– – रे मं

छ त्र	हे पि
– ध – ध	धसां नीरेंसां – नी

त्या चे	ही	प्री ति	ची ऽ क	मा ई
धनी नीध	प – नी –	– नी – नी	धनी सां,नी सांनी	धनी नीध

की	भा ग्य	ने ण	त्या चे
प, – मंध	नी रें नीध	प रे रे	गप – गरे सा

['उध्वस्त मांडवाच्या...' ह्या ओळीची स्वररचना 'निर्जीव जन्म माझा' प्रमाणे.
'सौख्यांत नांदतांना' ...... " .... 'भाळावरी वसे' प्रमाणे.]

गोरी गोरीपान : ग. दि. माडगूळकर

गोरी गोरीपान फुलासारखी छान
दादा मला एक वहिनी आण ॥ ध्रु. ॥

गोऱ्या गोऱ्या वहिनीची अंधाराची साडी
अंधाराच्या साडीवर चांदण्याची खडी
चांदण्याच्या पदराला बिजलीचा बाण ॥ १ ॥

वहिनीला आणायला चांदोबाची गाडी
चांदोबाच्या गाडीला हरणाची जोडी
हरणाची गाडी तुडवी गुलाबाचं रान ॥ २ ॥

वहिनीशी गट्टी होतां तुला दोन थापा
तुला दोन थापा तिला साखरेचा पापा
बाहुल्यांपरि होऊं दोघे आम्ही सान ॥ ३ ॥

ताल : खेमटा

गो री गो री	पा न फु	ला सा र खी	छा न	दा दा म
प़ध़ – सानी़ –	सा– – –सा–	नी़सारे – सा –	ध़– – – – –	म़ – म़ – म़ –
ला ए क	व हि नी	आ ण	॥ धृ ॥	
ध़– –नी़ नी़–	सानी़ – ध़प़ –	प़– – – – – –		
गो ऱ्या गो ऱ्या	व हि नी ची	अं धा रा ची	सा डी	
सा सारे ग ग–	ग –ग –ग म	रे –ग म प–	म –ग ग – –	
अं धा रा ऱ्या	सा डी व र	चां द ण्या ची	ख डी	
ग –म रेग –	सारे नी़ –सा सा	रे– ग सारे –	नी़ सा – – – –	
चां द ण्या ऱ्या	प द रा ला	बि ज ली चा	बा ण	
प़ –ध़ सा सा–	सा सा सा–सा–	नी़ नी़ नी़ –ध़ प़	ध़– –प़म़–	
दा दा म	ला ए क	व हि नी	आ ण	॥ १ ॥
म़ –म़ – –म़	ध़– –नी़नी़ –	सानी़ – ध़प़–	प़– – – – –	
व हि नी ला	आ णा य ला	चां दो बा ची	गा डी	
ग ग म पप–	पप – पप –	म –ध प म–	मग – ग – –	
चां दो बा ऱ्या	गा डी ला ह र णा ची	जो डी		
ग –प प प –	मग ग रेरे– ग म ग –रे सा	सा – – सा – –		

['हरणाची गाडी...' ह्या ओळीची स्वररचना 'चांदण्याच्या पदराला...' प्रमाणे.
'वहिनीशी गट्टी होतां' ह्या अंतऱ्याची स्वररचना 'गोऱ्या गोऱ्या वहिनी' प्रमाणे.]

दावा नयनीं यशोदेचा सुकुमार : माणिकप्रभु

दावा नयनीं यशोदेचा सुकुमार
मस्तकीं मुकुट कानीं कुंडल शोभे
गळां वैजयंती हार ॥ ध्रु० ॥

सावळी तनु कटी पीत वेष्टिला असे
रूपसुंदर अनिवार ॥ १ ॥

यमुनेतीरीं जो वाजवी वेणू
संगें गोपाळ गोहार ॥ २ ॥

माणिक याचा प्रभू नाटकी गिरिधारी
करी दुष्टसंहार ॥ ३ ॥

ताल : केहरवा (भजनी ठेका)

दा वा	न य नी	य शो दे	चा सु कु	मा र	ऽ
– ऩी – रे –	ग म ग –	मं पमंधप –म	–ग रेसा सा	सा – – सा	– – – –
म स्त की ·	मु कु ट	का नी	कुं ड ल	शो भे	
– ग – ग ग	– ग ग ग	–गप –ग रेसा	–ऩीप़ –ऩी ऩी	रे – रे –	
ग ळा ऽ	वै ज यं	ती हा ऽ	ऽ र	ऽ ऽ	
–ग रेसा रेसा	–सारे –मं मं	–मं रेप मंधप	म– – म	रेप मरे साऩी	
य शो दे	चा सु कु	मा र	ऽ	॥ ध्रु ॥	
ऩी रेप म ग	– ग सा सा	सा – – सा	साग रेग सारे ऩी		

सा व ळी	त नु क टि	पी त वे	छि ला ऽ	अ से	ऽ
– प – प प	प प प प	–मं प –प मं	प मं ग –	मंप – –	– – – –
रु प सुं ऽ	द र अ नि	वा र	ऽ		
–मंप –मं प	ग ग –ग म	म ग – ग	रेप म रेसा ऩी		
य शो दे	चा सु कु	मा र	ऽ	॥ १ ॥	
ऩी रेप म ग	– ग सा सा	सा – – सा	साग रेग सारे ऩी		

['यमुनेतीरीं' ह्या अंतऱ्याची स्वररचना 'मस्तकीं मुकुट' प्रमाणे.
'माणिक याचा प्रभु' ह्या अंतऱ्याची स्वररचना 'सावळी तनु कटी' प्रमाणे.]

निळासावळा नाथ : गंगाधर महांबरे

निळासावळा नाथ तशी ही निळीसावळी रात
कोडें पडतें तुला शोधितां कृष्णा अंधारांत ॥ ध्रु० ॥

तुडवुनि वन धुंडुनि नंदनवन
शोधुनी झालें अवघें त्रिभुवन
एक न उरलें गोपीचें घर हांकेच्या टप्प्यांत ॥ १ ॥

नीलजळीं यमुनेच्या काठीं
होडि सोडली मी देहाची
गवसलास ना, परि तू कान्हा लाटांच्या रासांत ॥ २ ॥

वत्सल निद्रा निळीसांवळी
थकल्या नेत्रा वघ कुरवाळी
भेटशील का निळ्यासांवळ्या गहिऱ्या त्या स्वप्नांत ॥ ३ ॥

ताल : केहरवा (भजनी ठेका)

| नि ळा सा | व ळा | ना थ त | शीऽ हीऽ नि ळी सा |
| –साग – म | –प मग– | म –म, म | ध– नीध पम –मम –प |

| ऽ व ळी | रा त |
| नी प मग– | म– –म |

| को डे | प ड ते | तु ला शो | धि ता | कृ ष्णा |
| –ग –ग – | म म म– | – मध – ध | –नीध – | –धसां –नी सांध |

| अं धा | रा ऽ त | ऽ | ॥ धृ ॥
| – ध–प म | पध नीध सांनी– | प–म गपमप ग |

| तु ड वु नी | व न धुं ऽ | डु नि नं ऽ | द न व न |
| – मध –नी सां | सांसां –नी रेंसां | नी धम –म ध | धनी नीरेंसां –सां सां |

| शो धु नि | झा ले | अ व घे | त्रि भु व न |
| – सांरें –नी नी | नीसां नीरेंसां –नी धप | – पध –पध म | पध धसांनी ध ध |

| ए | क न उ र | ले ऽ | गो पी | चे घ र |
| – – सानी | सा म –म म | मप मपनी पम ग | –मध –ध प | धसां नीसां ध ध |

| हा के | च्या ट | प्या ऽ त | ऽ | ॥ १ ॥
| – धसां –नी सांध | – धम –म – | पध नीध सांनी – | प –म गपमप ग |

| नी ल ज | ळी य मु | ने च्या | का ठी | हो डी सो |
| –ग –ग ग | ग – –ग ग | म –ग सा ग | नी – नी – | – ध –नी साम |

| ऽ डि ली | मी दे | हा ची |
| ग ग म – | – मध पध म | म– म– |

| गव स ला | स ना | प रि तू | का न्हा | ला टा |
| –मध –ध धनी | सांसां सां– | –नीसां –ध म | धनी रें सां सां– | ध –धसां –नी सां |

च्या रा | सां ऽ |
ध म –म – | पध नीध सांनी – |

| ऽ त |
| प –म ग – ||ध्रु.||

['गवसलास ना परि तू कान्हा' ह्या ओळीची स्वररचना पहिल्या अंतऱ्यातील 'एक न उरलें' ह्या ओळीप्रमाणे.]

शुक्रतारा मंद वारा : मंगेश पाडगांवकर

तो : शुक्रतारा मंद वारा चांदणें पाण्यांतुनी
चंद्र आहे स्वप्न वाहे धुंद या गाण्यांतुनी
आज तूं डोळ्यांत माझ्या मिसळुनीं डोळे पहा
तूं अशी जवळी रहा

ती : मी कशी शब्दांत सांगूं भावना माझ्या तुला
तूं तुझ्या समजून घे रे लाजणाऱ्या या फुला
अंतरींचा गंध माझ्या आज तूं पवना वहा
तूं असा जवळी रहा

तो : लाजऱ्या माझ्या फुला रे गंध हा बिलगे जिवा
अंतरीच्या स्पंदनाने अन् थरारे ही हवा
भारलेल्या या स्वरांनी भारलेला जन्म हा
तूं अशी जवळी रहा

ती : शोधिलें स्वप्नांत मी तें ये करी जागेपणीं
दाटुनी आलास तूं रे आज माझ्या लोचनीं
वाकला फांदीपरी आत्ता फुलांनी जीव हा
तूं असा जवळी रहा

ताल : रूपक

तो – | शु क | ता रा | मं द् वा रा | चां द |
| – ग – ग | ग – ग रे सानी़ | रे – – नी़ रेग रे रे – | –नी़ – रे |

| णे पा | ण्या तु | नी | चं द्र | आ हे |
| रे प मं ध –पग | गरेसारे – – सा | सा – – – | –साग – प | नी – ध नी धप |

| स्व प्र | वा हे | धुं द | या गा | प्या तु |
| ग रे सा सा | रेमं – मं – | –रेमं – ध | धनी सांनी सां – ध | प – – मं |

| नी |
| प – – – |

| आ ज | तू डो | ळ्यां त | मा झ्या | मि स ळु |
| –सां –नी | सां– –नी सां | ध – प | मंध मंधनीध पमंग | –साग –मं |

| नी डो | ळे प | हा |
| ध नी रें –नी ध | प – मं | प – – – |

| तू अ | शी ज व | ळी र | हा |
| गम प,ग मरे | नी़ – पं़ नी़ | रेग सारे –सा | सा – – – | ॥ १ ॥

ती | मी क | शी श | ब्दा त | सां गू | भा व |
| सां – –नी | सां– –सां नी | नीसांरें सांरें –सां | नी ध ध म॑ | नी – –सां |

| ना मा | झ्या तु | ला |
| ध – म॑ ग | म॑ध – –नी | ध – – – |

| तू तु | झ्या स म | जू न | घे रे | ला ज |
| नी – –ध | नीधम॑ –ग ग | रें नी़ नी़ | रें प ग ग नी़ | –नी़रे –रे |

| णा न्या | या फु | ला |
| गप म॑ध –प ग | गरेसारे – –सा | सा – – – |

| अं त | री चा | गं ध | मा झ्या | आ ज |
| –साग –प | नी – नी – | –नीसां –ध | प म॑ ध प म॑ ग | –साग –म॑ |

तू प व | ना व | हा
| धनीरें –नीध | प – म॑ | प – – –

| तू अ | सा ज व | ळी र | हा |
| गम पग मरे | नी़ – प़ नी़ | रेग सारे –सा | सा – – – | ॥ २ ॥

तो | ला ज | ज्या मा | झ्या फु | ला रे | गं ध |
| – ग – म | गरे सा सा – | ग– –म | ग – ग – | – ग – म |

| हा त्रि ल | गे जि | वा ऽ |
| प– –प पधप | म – म | मप ग – – |

| अं त | री ज्या | स्पं द | ना ने | अ न् |
| – ग म – ध | धनी सां ध पम | मपमध प –म | ग रे – सा – | रे– –सा |

| थ रा रे | ही ह | वा |
| नी़रे सानी़ ध़– | ध़नी़ सा – नी़ | सा– – – |

| भा र | ले ल्या | या स्व | रां नी | भा र |
| – ग प – प | ध सां – सां – | –नी सां – ध | प मं – मं – | –रे मं – ध |

| ले ला | ज न्म | हा |
| धनी सांनी सांनी ध | प – मं | प – – – |

| तू अ | शी ज व | ळी र | हा |
| गम पग मरे | नी़ प़ –प़ नी़ | रेग सारे –सा | सा – – – | ॥ २ ॥

ती	शो धि	ले स्व	प्रां त	मी ते	ये क
	पनी ध –प	ग रे – ग प	गरे सारे –सा	सा – सा ग रे	रेसा ऩी –सा

री जा	गे प	णी ऽ
ग – – ग प	नी – ध	नी धप ग गग

दा टु •	नी आ	ला स	तू रे	आ ज
– ग प – नी	रें – – रें गं	गंरेंसांरें – – सां	सां – ध प मं	ध – प

मा झ्या	लो च	नी
मंपमंध पग रेसा	– सा – सा	रे प ग – –

वा क	ला फां	दी प	री आ	ता फु
– ग प – नी	सां – – सां –	नीसां – – ध	पमं ध प – मं ग	मं – ध

लां नी	जी व	हा
धनी रें नी धप	प – – मं	प – – –

तू अ	सा ज व	ळी र	हा	
गम पग मरे	ऩी – प़ ऩी	रेग सारे –सा	सा – – –	॥ ३ ॥

तो | ला ज | ज्या मा | झ्या फु | ला रे | गं ध |
| – ग – म | ग रे सा सा – | ग– –म | ग – ग – | – ग – म |

| हा त्रि ल | गे जि | वा ऽ |
| प– –प पधप | म – म | मप ग – – |

| अं त | री च्या | स्पं द | ना ने | अ न् |
| – ग म – ध | ध नी सां ध प म | मपमध प –म | ग रे – सा – | रे– –सा |

| थ रा रे | ही ह | वा |
| ऩीरे साऩी ध़– | ध़ऩी सा – ऩी | सा– – – |

| भा र | ले ल्या | या स्व | रां नी | भा र |
| – ग प – प | ध सां – सां – | – नी सां – ध | प म॑ – म॑ – | – रे म॑ – ध |

| ले ला | ज न्म | हा |
| धनी सांनी सां नी ध | प – म॑ | प – – – |

| तू अ | शी ज व | ळी र | हा |
| गम पग मरे | ऩी प़ –प़ ऩी | रेग सारे –सा | सा – – – | ॥ २ ॥

ती	शो धि	ले स्व	प्रां त	मी ते	ये क
	प नी ध - प	ग रे - ग प	गरे सारे -सा	सा - सा ग रे	रेसा ऩी - सा

री जा	गे प	णी ऽ
ग - - ग प	नी - ध	नी॰ धप ग॰ गग

दा टु •	नी आ	ला स	तू रे	आ ज
- ग प - नी	रें - - रें गं	गंरेंसांरें - - सां	सां - ध॰ प मं	ध - प

मा झ्या	लो च	नी
मंपमंध पग रेसा	- सा - सा	रे प ग - -

वा क	ला फां	दी प	री आ	ता फु
- ग प - नी	सां - - सां -	नीसां - - ध	पमं ध प - मं ग	मं - ध

लां नी	जी व	हा
धनी रें नी धप	प - - मं	प - - -

तू अ	सा ज व	ळी र	हा	॥ ३ ॥
गम पग मरे	ऩी - प़ ऩी	रेग सारे -सा	सा - - -	

झुळझुळता ये पहाटवारा : वि. म. कुळकर्णी

झुळझुळता झुळझुळता ये पहांटवारा ॥
मंद मधुर गंध रुचिर जीव सुखविणारा ॥ ध्रु. ॥

चंद्रासह पश्चिमेस मावळली रात
पाठ गायनांचे घे कोकिळा वनांत
कलिका नव वसनांच्या लेती शिणगारा ॥ १ ॥

शुक्रदीप-नीरांजन घेई उषा ताटीं
देखुनि रथ सूर्याचा उधळि कुंकुमा ती
अष्टदिशा ह्या अपूर्व सोहळा पहाती
प्रभु-पूजन-समयींचा जणु विंझणवारा ॥ २ ॥

श्रांत जीवनाचाही हारपला शीण
जग जागें होय आता देखणें प्रसन्न
घाटावरि नरनारी करिति येरझारा ॥ ३ ॥

96680

ताल : दादरा

झु ळ झु	ळ ता	ये प	हा ट	वा ऽ	रा ऽ
–सासा –रे	रे सा–	–साम –म	पध–मप–धसां	धप – –	प – –

मं द	म धु र	गं ध	रु चि र	जी व
ध– धप	ध धम म	–सा –नी	–रेरे –रे	–नीरे –रे

सु ख वि	णा ऽ	रा ऽ	ऽ	॥ध्रु॥
– रेम –म	पध मप नीधसांनी	ध–प म सा–नी	ध · ·	

चं द्रा	स ह	प श्रि	मे स	मा व
–ध –नीसां	––नी ध	–पम –म	म– म	–म –पध

ळ ली	रा ऽ	ऽ त
ध प म ग	–प–	––प

पा ठ	गा य	ना ऽ	चे	को कि
–साग –ग	म –म	पध–––सां	प–म ग	–म –ध

ळा व	नां ऽ	त ऽ
पध पम म	म––	म––

क लि	का न व	व स नां	च्या	ले ती
––म मग	पमग –ग ग	–रेनी –रे	सा सा –	–सा –रे

| शि ण | गा ऽ | रा ऽ |
| म –ध ध | धप मप नीध | प – – |

मंद मधुर......॥१॥

| शु क्र | दी प | नी रां | ऽ ज न | घे ई |
| – प – ग | रे सा सा | रे ग – रे | सा सा सा | – ध – सा |

| उ षा | ता | टी |
| सा रेमगप म ग | रे सा ध रे – | रे – – |

| हे खु | नि र थ | सू र्या · | ऽ चा | उ ध ळी |
| – म – म | म म म | प ध – प म | – म – | – म ध – ध प |

| ऽ कुं | ऽ कु | मा ती |
| मपधसां रेंसां पसां | – नी नी | ध – ध |

| अ ष्ट | दि शा · | हा अ | पू र्वे | सो ह |
| – म – ध | सां धसां धपम | – ग – ग | प – – प | – ध – ध |

| ळा प | हा | ती |
| ध प नी – ध | प म – – | म – – | ॥२॥

['प्रभु–पूजन-समर्यांचा' ह्या ओळीची स्वररचना 'कलिका नव वसनांच्या' प्रमाणे.
'श्रान्त जीवनाचा' ह्या अंतऱ्याची स्वररचना 'चंद्रासह पश्चिमेस' प्रमाणे.]

गेले ते दिन गेले : भवानीशंकर पंडित

वेगवेगळीं फुलें उमललीं रचुनी त्यांचे झेले
एकमेकांवरी उधळले गेले ते दिन गेले ॥ ध्रु० ॥

कदंबतरुला बांधुन दोला उंच-खालती झोले
परस्परांनी दिले घेतले, गेले ते दिन गेले ॥ १ ॥

हरित बिलोरी वेलबुटीवरि शीतरसांचे प्याले
अन्योन्यांनी किती झोकले गेले ते दिन गेले ॥ २ ॥

निर्मल भावें नव देखावे भरुनी दोन्ही डोळे
तूं मी मिळुनी रोज पाहिले गेले ते दिन गेले ॥ ३ ॥

ताल : केहरवा

| वे ग वे | ग ळी | फु ले उ | म ल ली | र चु नी |
| –साग –म प | नी नी नी ध | प ध – म | प मग ग – | –मप –म सा |

| त्यां चे | झे ले | ऽ |
| –सा ग –नी | साग – ग – | – – – – |

| ए क | मे का | व री उ | घ ळ ले | गे ले |
| – सा – सा | ग – ग – | ग मॅ ग, ग | म प प प – | –साग –म नीध |

| ते दि न | गे ले | ऽ | ॥ ध्रु ॥
| –मॅग –सा नी | सा – सा – | – – – – |

| क दं ब त | रू ला | बां धु न | दो ला | उं च ला |
| – प प –प ध | नी सां – सां – | –सांरें –सां नीनी | सां रेंगं गं – | – रेंगं –रेंसां, सांगं |

ल ती | झो ले | ऽ |
रें रेंसां नीरें सां | सांनी ध ध – | – – – – |

| प र स्प | रां नी | दि ले घे | ऽ त ले | गे ले |
| – नीनी – नी | नी – नी – | नी सांनी धसां नी | धप प प – | – सा ग – मनी ध |

| ते दि न | गे ले | ऽ | ॥ १ ॥
| – मॅग –सा नी | सा – सा – | – – – – |

ह रि त त्रि	लो री	वे ल बु	टी व री	ऽ शी त र
–गग –ग ग	ग– ग–	–रेग –रे ग	साग रे नी सां	नी ध ध –नी नी

सां चे	प्या ले	ऽ
सा–रे सा	रेग–ग–	––––

अ न्यो	न्यां नी	कि ति झो	क ले	गे ले
–ग–ग–	म– म–	–पप –ध	– प नी –	पध सांनी धप

ते	दि न गे	ले ऽ	॥२॥
–ध–धम	पपम मध पम	ग–––	

['निर्मल भावें' ह्या अंतऱ्याची स्वररचना 'कदंबतरुला बांधुन' प्रमाणे.]

ताल : केहरवा

वे ग वे	ग ळी	फु ले उ	म ल ली	र चु नी
–साग –म प	नी नी नी ध	प ध – म	प मग ग –	–मप –म सा
त्यां चे	झे ले	ऽ		
–सा ग –नी	साग – ग –	– – – –		

ए क	मे का	व री उ	घ ळ ले	गे ले
– सा – सा	ग – ग –	ग मॅ ग, ग	मपप प –	–साग –म नीध
ते दि न	गे ले	ऽ	॥ धृ ॥	
–मॅग –सा नी	सा – सा –	– – – –		

क दं ब त	रू ला	बां धु न	दो ला	उं च खा
– पप –प ध	नी सां – सां –	–सांरें –सां नीनी	सां रेंगं गं –	– रेंगं –रेंसां, सांगं
ल ती	झो ले	ऽ		
रें रेंसां नीरें सां	सांनी ध ध –	– – – –		

प र स्प	रां नी	दि ले घे	ऽ त ले	गे ले
– नीनी – नी	नी – नी –	नी सांनी धसां नी	धप प प –	– सा ग – मनी ध
ते दि न	गे ले	ऽ	॥ १ ॥	
– मॅग –सा नी	सा – सा –	– – – –		

ह रि त त्रि	लो री	वे ल बु	टी व री	ऽ शी त र
–गग –ग ग	ग– ग–	–रेग –रे ग	साग रे नी सा	नी ध ध –नी नी

सां चे	प्या ले	ऽ
सा–रे सा	रेग–ग–	––––

अ न्यो	न्यां नी	कि ति झो	क ले	गे ले
–ग–ग–	म– म–	–पप –ध	–प नी –	पध सांनी धप

ते	दि न गे	ले ऽ	॥२॥
–ध–धम	प पम मध पम	ग–––	

['निर्मल भावें' ह्या अंतऱ्याची स्वररचना 'कदंबतरुला बांधुन' प्रमाणे.]

या चिमण्यांनो परत फिरा रे : ग. दि. माडगूळकर

या चिमण्यांनो परत फिरा रे घराकडे अपुल्या
जाहल्या तिन्ही सांजा जाहल्या ॥ ध्रु. ॥

दहा दिशांनी येईल आता अंधाराला पूर
अशा अवेळीं असूं नका रे आईपासुन दूर
चुकचुक करिते पाल उगाच चिंता मज लागल्या ॥ १ ॥

भवतीभवती असल्यावाचून कोलाहल तुमचा
उरक न होतो अम्हा आमच्या कधीही कामाचा
या बाळांनो या रे लवकर वाटा अंधारल्या ॥ २ ॥

ताल : केहरवा

| या चि म | ण्यां नो | प र त फि | रा रे | घ रा क |
| – सा – मं मं | मं ग ग – | – गमं – ध नी | मं नी ध ध – | ध ध रें – रें |

| डे अ पु | ल्या | ऽ जा ह | ल्या | ति न्ही |
| रें सां – ध ध | सां – – नीसां | ध मं ग ग | ध – – – | – – रें रें नी |

| सां | जा जा ह | ल्या | जा ह | ल्या |
| नी ध – प | ध मंग मं गरे | ग – – – | – ध मं ग | धनी ध – – |

| द हा दि | शां नी | ये ई ल | आ ता | अं धा |
| – सांगं – गं | मं गं सां सां – | रेंसां नीध – ध – | ध – ध – | – ग – नी – |

| रा ला | पू र | ऽ |
| – धग – ध – | रें – – रें | – – – – |

| अ शा अ | वे ळी | अ सू न | का रे | आ ई |
| – रें रें – नी | रें नी ध ध – | – नी धनी – ध | मं – मं – | – रे – मं ध |

| पा सू न | दू र | ऽ |
| धसांनींरें सां – नी ध | नी – – नी | – – – – |

| चु क चु क | क री ते | पा ल ऊ | गा च | चिं ता |
| – सांसां – सां सांनी | रेंसां नीध – ध – | नीध ध – ध ध | प – – प | – ध – नी रेंगं |

| म ज ला | ग ल्या | ऽ |
| रें नी ध मं | मं धग – मंग | रे – सा – | ॥ १ ॥

['अवतीभवती असल्यावाचून' ह्या अंतऱ्याची स्वररचना 'दहा दिशांनी येईल आता'' प्रमाणे.]

श्रावणांत घन निळा बरसला : मंगेश पाडगांवकर

श्रावणांत घन निळा बरसला रिमझिम रेशिमधारा
उलगडला झाडांतुन अवचित हिरवा मोरपिसारा

जागुनि ज्याची वाट पाहिली तें सुख आलें दारीं
जिथेतिथे राधेला भेटे आता श्यामसुरारी
माझ्याही ओठावर आलें नाव तुझेंच उदारा
श्रावणांत घन निळा बरसला रिमझिम रेशिमधारा ॥ १ ॥

रंगांच्या रानांत हरवले हे स्वप्नांचे पक्षी
निळ्या रेशमी पाण्यावरती थेंबबावरी नक्षी
गत जन्मींची ओळख सांगत आला गंधित वारा
श्रावणांत घन निळा बरसला रिमझिम रेशिमधारा ॥ २ ॥

पाचूच्या हिरव्या माहेरीं उन हळदिचें आलें
माझ्या भाळावर थेंबाचें फूलपाखरूं झालें
मातीच्या गंधाने भरला गगनाचा गाभारा
श्रावणांत घन निळा बरसला रिमझिम रेशिमधारा ॥ ३ ॥

पानोपानीं शुभशकुनांच्या कोमल ओल्या रेषा
अशा प्रीतिचा नाद अनाहत शब्दावाचुन भाषा
अंतर्यामीं सूर गवसला नाही आज किनारा
श्रावणांत घन निळा बरसला रिमझिम रेशिमधारा ॥ ४ ॥

ताल : केहरवा

श्रा व णा | त घ न | नि ळा ब | र स ला | रि म झि म |
– सा रे साध़ | –ध़ –सा रे | ग प – ग | पध प ग – | – गध – ध़ ध़ |

रे शि म | धा ऽ | रा ऽ |
धसांनीरेंसां–नीधध | ध – ध़ ध– | ग–रे सारेगरे सा |

उ ल ग ड | ला ऽ झा | डा तु न | अ व चि त | हि र वा
–सारे – ग ध | पधपसां धप–ग– | प – ध धप | पध धसां सां सां | –सां सां –नी सां

मो र पि | सा ऽ रा ऽ | ऽ |
–ध –प प | पध नी –पध | पसां धप ग सारे– | सा | ॥ध्रु॥

जा गू न | ज्या ची | वा ट पा | हि ली | ते सु ख |
–सां–रें गं रें | –सांनी –ध प | प धनी नी नीं | –नी ध नी धप | –धसां नीध प |

आ ले दा री | ऽ |
–गरे –रे – गप – प – | — |

जि थे ति | थे रा | धे ला | भे टे | आ ता |
–गप ग, रे | गॅ रे सा – सा – | रेध़ – सा – | रेम – म – | – ध – ध – |

श्या म मु | रा ऽ | री |
– ध़ – ध नी | ध गध – ग | ग – – – |

मा झ्या | ही ओ | ठा व र | आ ले | ना व तु |
–गप –धप | सां––नी सां | ध ग – ग ग | पध सांनी ध- | –सां – नी सां |

झे च ऊ | दा री | ऽ | ऽ | ॥ १ ॥
ध प प प | पधनी –पध | पसांधप ग सारे | सा |

रं गा च्या रा | ना त ह र व ले | हे स्व |
–ग मध –प भग रेसा –सा- | रेम ––म म ग ग रे – | –सा –रे म |

प्नां चे प क्षी ऽ |
–पध –सां धपम –प –प – — |

नि ळ्या रे | श मी ऽ पा ण्या व र ती थें ब बा
–मंमं –प | गपमंध–मगरेसा –रेमगप म रेसा –नी नी –नी– –ध –नी साम

व री न क्षी
गपम –ग रेसा रेग रेसा सा –सा – |

['गत जन्मीची ओळख सांगत' ह्या ओळीची स्वररचना 'माझ्याही ओठावर' प्रमाणे. ॥ २ ॥]

| पा चू | च्या हि र | व्या मा | हे री | उ न ह |
| –ग –ग मं | ग ग स -नी नी | नीसा ग –सा नी | सा नी ध ध– | –ध –नी सा |

| ळ दी चे | आ ले | ऽ
| गग गप मंध | –मंग –ग – | गगगमं गग सा –

| मा झ्या | भा ळा | र में | बा चे | फु ल पा |
| – प – प – | – मंप – ग रेसा | – साग ध – | धधधम धप धि– | – ग प नी |

ख रु | झा | ले
–नी नीनीपनी नीरेंनीनी | – ग ग – – | ग – – –

[‘मातीच्या गंधाने भरला’ ह्या ओळीची स्वररचना ‘माझ्याही ओठावर’ प्रमाणे. ॥ ३ ॥]

| पा नो पा नी | ऽ शु भ श कु | नां च्या को म ल |
| – ध – ध – ध – प गरेसा रे | सा सा रे – ग ध | गध – ध – | – ध – ध नी ध |

ओ ल्या रे षा | ऽ |
प मं ग रे – ग मं – मं – | – – – – – |

अ शा प्री ति चा | ना द अ | ना ह त | श ब्दा |
–मंमं – मं प ध प सां ध – प ग – | गपमंध प – ग ग | सा – सा सा | – ध – सा – |

| वा चु न | भा षा | ऽ |
| ग – म ध प | धप ग – ग – | – – – – – |

[‘अंतर्यामीं सूर गवसला’ ह्या ओळीची स्वररचना ‘माझ्याही ओठावर आले’ प्रमाणे. ॥ ४ ॥]

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलप्रत
७५३०६ दि: ३।७६।
१८८२ नोंद दि: १८-३१-८२

REFBK-0017740